

Adriana Merta-Staszczak

historyk

Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych
Politechnika Wroclawska

historian

Centre for Human and Social Sciences
at the Wrocław University of Science and Technology

Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918-1939

Principles of protection and preservation of historical monuments against the threat of war in Poland in the years 1918-1939

Abstrakt

W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce rozpoczęto budowę struktur pozwalających na ochronę obiektów zabytkowych (ruchomych i nieruchomych). Zaczęły się również prace nad odpowiednim ustawodawstwem, w wyniku których wprowadzono wiele nowych aktów prawnych. Sprawy dziedzictwa narodowego powierzono centralnej jednostce – Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. Urzędnicy, muzealnicy, archiwiści, konserwatorzy, pracownicy naukowi oraz pozostałe osoby związane z zachowaniem historycznych przedmiotów i budynków zostali obciążeni wieloma zadaniami, m.in. rewindykacją skradzionych dzieł, inwentaryzacją nieruchomości i kolekcji oraz przygotowaniem scenariuszy ewakuacji zbiorów na wypadek wybuchu kolejnego konfliktu zbrojnego. Wobec innych problemów społecznych i gospodarczych kraju opieka nad zabytkami pozostawała tematem pobocznym, a prace nad instrukcjami dotyczącymi selekcji zbiorów i sposobów postępowania z nimi w razie niebezpieczeństwa szczególnie intensywnie prowadzono przede wszystkim dopiero w 1938 i 1939 r., po części już po rozpoczęciu II wojny światowej. Celem artykułu jest przesłanie przygotowań polskich instytucji do ochrony obiektów zabytkowych przed zagrożeniem spowodowanym wojną i ocena ich efektów. Podstawę źródłową artykułu stanowią dokumenty archiwalne zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, dwudziestolecie międzywojenne, Polska, ewakuacja dzieł sztuki, konflikt zbrojny

Abstract

During the interwar period, the construction of facilities allowing for the protection of historical objects (movable and immovable) began in Poland. Work on the relevant legislation also started with the introduction of a number of new legal acts. Issues of national heritage were entrusted to the central unit – the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment in Warsaw. Officials, museum workers, archivists, monument protection officers, academics and others involved in the preservation of historical objects and buildings were burdened with many tasks, including the retrieval of stolen works, inventory of real estate and collections and the preparation of scenarios for the evacuation of collections in the event of another armed conflict. In the face of other social and economic problems of the country, protection of the monuments remained a secondary topic, and work on instructions for the selection of collections and ways of dealing with them in the case of danger was carried out particularly intensively as late as in 1938 and 1939, partly after the start of World War II. The aim of the article is to trace the preparation of Polish institutions for the protection of historic buildings and objects against the threat of war and to evaluate their effects. The article is based on archival documents from the Archive of New Records in Warsaw.

Keywords: preservation of historical monuments, the interwar period, Poland, evacuation of works of art, armed conflict

ZABORY, DOŚWIADCZENIA WOJENNE Z LAT 1914-1918 oraz wojna polsko-bolszewicka (1919-1921) sprawiły, że stabilizacja gospodarki polskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego była dla polskich władz zagadnieniem priorytetowym. Oprócz potrzeby odbudowy struktur państwowych w trudnej sytuacji ekonomicznej i społecznej nagłą kwestią była również ochrona i zabezpieczenie zabytków. Prac remontowych wymagały setki obiektów zniszczonych w trakcie wojny. Ważnym

THE PARTITIONS, WAR EXPERIENCES OF 1914-1918 and the Polish-Bolshevik war (1919-1921) made the stabilization of the Polish economy during the interwar period an issue of priority for the Polish authorities. In addition to the need to rebuild state structures in a difficult economic and social situation, the protection and preservation of monuments was also a pressing issue. Hundreds of objects destroyed during the war required renovation works. An important issue was also the process

zagadnieniem był także proces rewindykacji zabytków zagrabionych podczas I wojny światowej. Jednocześnie tworzone zostały prawa dotyczące działalności i organizacji urzędów konserwatorskich oraz jednostek muzealnych. Pracę nad prawodawstwem rozpoczęto od wydania Dekretu Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury¹. Stwierdzono w nim, że wszystkie obiekty wpisane do inwentarza zabytków kultury i sztuki znajdujące się w granicach państwa podlegały opiece prawnej. Sprawować ją miało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) oraz podlegający mu konserwatorzy sztuki, których jednym z zadań było sporządzanie spisów zabytków. Miały znaleźć się w nich obiekty, które istniały nie krócej niż 50 lat, chyba że zostały uznane za zabytki specjalnym orzeczeniem ministerstwa. Do zabytków nieruchomości zaliczono: jaskinie, grodziska, kurhany, mogiły, usypiska, cmentarzyska, ślady osad, budowle murowane i drewniane oraz dzieła sztuki, które stanowiły ich wyposażenie (freski, malowidła, rzeźby, sztukaterie), pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże i słupy graniczne, ruiny, zabudowę miast, osad i wsi lub ich dzielnic wybitną pod względem estetycznym, układy urbanistyczne starych miast i dzielnic staromiejskich oraz ogrody ozdobne, aleje cmentarne i przydrożne, a także stare drzewa. Pośród objętych ochroną zabytków ruchomych wymieniono: wartościowe części nieruchomości (ołtarze, ambony, chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki, trumny, epitafia), kolekcje przechowywane w muzeach i skarbcach, dzieła sztuk plastycznych (obrazy, rzeźby i ryciny), sztukę zdobniczą i wyroby cechowe (zbroje, oręż, pojazdy, chorągwie i sztandary, arrasy, dywany, makaty, pasy, kilimy, hafty, koronki, ubiory, meble, sprzęty, naczynia, zegary, świeczniki, wyroby złotnicze, emalie, szkło, ceramikę, kraty, okucia, zamki, godła, znaki), monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze, druki, archiwalia, rękopisy, oprawy ksiąg, a także wyroby rzemiosła ludowego. W tym wykazie znalazły się również stanowiska archeologiczne oraz przypadkowe znaleziska. Zakazywano niszczenia, przewożenia i bezprawnego sprzedawania obiektów pod karą trzymiesięcznego więzienia lub grzywny. W ustawie, co było ewenementem, przewidziano również możliwość wywłaszczenia zabytku ruchomego za odszkodowaniem.

of recovering monuments seized during World War I. At the same time, the foundations of the law on the activity and organization of monument protection offices and museum units were created. Work on the legislation started with the issuance of the Decree of the Regency Council on the Protection of Art and Culture Monuments¹. It stated that all objects entered in the inventory of cultural and artistic monuments within the borders of the state were subject to legal protection. This was to be supervised by the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, hereafter referred to as: MWRiOP) and its subordinate art preservation officers, whose task was i.a. to draw up lists of historical monuments. They were to include objects that existed for no less than 50 years, unless they were declared monuments by a special ruling of the Ministry. Immovable monuments included: caves, hill forts, barrows, graves, landfills, cemeteries, traces of settlements, brick and wooden buildings and works of art that constituted their furnishing (frescos, paintings, sculptures, stuccowork), monuments, tombstones, chapels, figures, crosses and border posts, ruins, buildings in towns, settlements and villages or their districts which are aesthetically outstanding, urban layouts of old towns and districts and ornamental gardens, cemetery and roadside alleys and old trees. Movable monuments under protection included: valuable parts of the property (altars, pulpits, baptismal fonts, choir stalls, monuments, gravestones, coffins, epitaphs), collections stored in museums and vaults, works of art (paintings, sculptures and engravings), decorative art and guild products (armour, arms, vehicles, flags and banners, tapestries, carpets, wall hangings, belts, kilims, embroidery, lace, clothes, furniture, equipment, dishes, clocks, candlesticks, goldsmiths products, enamels, glass, ceramics, bars, fittings, locks, emblems, signs), coins, medals, seals, mint pistons, prints, archival materials, manuscripts, book covers, as well as folk crafts. The list also included archaeological sites and random finds. It was forbidden to destroy, transport or illegally sell objects under the penalty of a three-month prison sentence or a fine. The law also provided for the possibility of expropriating a movable

Do kolejnych przyjętych w ciągu następnych lat aktów prawnych należały między innymi:

- Dekret z dnia 3 stycznia 1919 r. o zatwierdzeniu projektów pomników ze stanowiska artystycznego (Dz. Pr. P.P. Nr 5, poz. 93) i uzupełniające go Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli (Dz.U. z 1928 r. Nr 23, poz. 202, art. 340);
- Rozporządzenie Ministrów Skarbu oraz Przemysłu i Handlu z dnia 4 listopada 1919 r. o taryfie celnej (Dz.U. z 1919 r. Nr 95, poz. 510);
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265) obowiązujące do 1962 roku;
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. o Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki (MP z 1930 r. Nr 46, poz. 74);
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (Dz.U. z 1928 r. Nr 76, poz. 675);
- Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z dnia 17 kwietnia 1930 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w przedmiocie utworzenia Specjalnych Komisji i Państwowych Komitetów do spraw odnowienia Zamku Królewskiego wraz z Łazienkami Król. w Warszawie, oraz Zamku Królewskiego na Wawelu (MP z 1930 r. Nr 101, poz. 148);
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 września 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych będących własnością Państwa (Dz.U. z 1932 r. Nr 89, poz. 750);
- Okólnik nr 113 Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 października 1936 r. o ochronie charakteru miast i dzielnic staromiejskich;
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 13 lutego 1935 r. o Państwowej Radzie Muzealnej.

Problem ochrony zabytków w pierwszych latach niepodległej Polski

Wymienione akty prawne nie uwzględniały jednak procedur ochrony zabytków dla pracowników

monument against compensation, which was quite unique.

Subsequent legal acts adopted in the following years included, inter alia, the following:

- Decree of 3 January 1919 on the approval of designs of monuments from the artistic position (Polish Journal of Laws, No. 5, item 93) and the supplementing Regulation of the President of the Republic of Poland of 16 February 1928 on Construction Law and the Development of Housing Estates (Journal of Laws of 1928, No. 23, item 202, Article 340);
- Regulation of the Ministers of the Treasury and Industry and Trade of 4 November 1919 on the customs tariff (Journal of Laws of 1919, No. 95, item 510);
- Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928 on the guardianship of monuments (Journal of Laws of 1928, No. 29, item 265), in force until 1962;
- Regulation of the Council of Ministers of 7 February 1930 on the Directorate of State Art Collections (MP of 1930, No. 46, item 74);
- Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment of 17 July 1928 on keeping a register of historic monuments (Journal of Laws of 1928, No. 76, item 675);
- Regulation of the Minister of Public Works of 17 April 1930, issued in agreement with the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment, on the creation of Special Commissions and State Committees for the renewal of the Royal Castle and Łazienki Królewskie in Warsaw and the Royal Castle at Wawel (MP of 1930, No. 101, item 148);
- Regulation of the Council of Ministers of 23 September 1932 on the manner of protection of historical objects owned by the State (Journal of Laws of 1932, No. 89, item 750);
- Circular No. 113 of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment of 24 October 1936 on the protection of the character of towns and old town districts;
- Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment of 13 February 1935 on the State Museum Council.

zatrudnionych w instytucjach związanych ze sztuką i kulturą w czasie działań wojennych. Sprawę poruszono na pierwszym zjeździe Rady Konserwatorów, który odbył się w dniach 23-25 czerwca 1919 roku w Warszawie. W protokole z tego wydarzenia odnotowano, że: „W sprawie opieki nad zabytkami znajdującymi się na linii bojowej uzyskano porozumienie z Ministerstwem Spraw Wojskowych przez referenta tychże spraw p. Jana Gumowskiego, któremu podlegają referenci na froncie”². Niestety, nieznane są szczegóły tej rozmowy.

Do kwestii tych nawiązano kilka miesięcy później, na piątym z kolei posiedzeniu Rady, 15 października 1919 roku. J. Gumowski, pełniący wówczas obowiązki głównego referenta w sprawach opieki nad zabytkami sztuki i kultury znajdującymi się na obszarach tzw. pasów wojennych, wyjaśnił na spotkaniu, na czym polegała wojskowa opieka nad zabytkami transportowanymi z zagrożonych terenów³. Meldował również o sytuacji przewiezionych do tej pory zabytków znajdujących się pod nadzorem żołnierzy. Zapakowane do skrzyń i innych pojemników przedmioty zostały złożone w pomieszczeniach Banku Handlowego. Nie mogły tam jednak pozostać przez dłuższy czas, ponieważ brakowało dla nich miejsca. Planowano zatem przewieźć cenne obiekty do budynku, który byłby lepiej przystosowany do takiego celu. Musiałby mieć sale na tyle obszerne, by dzieła mogły być rozłożone na dużej powierzchni lub zawieszane na ścianach bądź stelażach. W takich warunkach pracownicy MWRiOP mogli je posegregować oraz sporządzić spisy zgromadzonych dzieł sztuki. Nie zaproponowano jednak konkretnej lokalizacji odpowiedniej do tych celów.

W swoim wystąpieniu oficer informował również o niekontrolowanym wywożeniu pociągami dyplomatycznymi z terenu Polski zbiorów i dzieł sztuki. Jednym z takich transportów posłużył się hrabia Ksawery Branicki, który przewiózł 28 zabytkowych karabel do Paryża. Podobnie postąpił ordynat Zamoyski, transportując obrazy holenderskiego malarza Fransa Halsy o „pierwszorzędnej wartości artystyczno-zabytkowej”⁴ do nieznannej lokalizacji. Zaniepokojona tymi faktami Rada Konserwatorska postanowiła zwrócić się do Ministerstwa Skarbu o pozwolenie dla urzędników na dodatkowe kontrole i rewizje pociągów międzynarodowych i dyplomatycznych. O tym,

The issue of preservation of historical monuments in the first years of independent Poland

However, the aforementioned legal acts did not provide procedures for the preservation of historical monuments for employees of institutions related to art and culture during the war. The issue was raised at the first meeting of the Council of Monument Protection Officers, which took place on 23-25 June 1919 in Warsaw. In the minutes of that event, the following was noted: “As regards the care of monuments located on the battle line, an agreement was reached with the Ministry of Military Affairs by the officer in charge of these matters Mr. Jan Gumowski, to whom the clerks on the front are subordinate”². Unfortunately, the details of this conversation are unknown.

These issues were referred to a few months later, at the fifth successive Council meeting, on 15 October 1919. J. Gumowski, then acting as the chief officer in matters of protection of art and culture monuments located in the areas of the so-called war zones, explained at the meeting the definition of military protection over monuments transported from endangered areas³. He also reported on the situation of the monuments transported so far, which were under the supervision of soldiers. The items, packed in chests and other containers, were deposited in the premises of Bank Handlowy. However, they could not be deposited there for a long time because there was not enough room for them. It was therefore planned to transport the valuable objects to a building that would be better suited for this purpose. It was to have rooms large enough for the works to be spread out over a large area or hung on walls or frames. In such conditions, the MWRiOP staff were able to segregate them and draw up lists of collected works of art. However, no specific location suitable for those purposes was proposed.

In his speech, the officer also informed about the uncontrolled transportation from Poland of collections and works of art via diplomatic trains. Such transport was used by Count Ksawery Branicki, who transported 28 historic karabelas (Polish sabres) to Paris. Ordinate Zamoyski did the same, transporting the paintings of the Dutch painter

czy takie zabiegi były efektywne, świadczy informacja dotycząca wystawionego na sprzedaż obrazu Rafaela przedstawiającego męczeństwo św. Piotra, znajdującego się w Grudziądzu. Autor pisma, porucznik Gralikowski, najpierw zawiadamiał o dziele konserwatora zabytków w Poznaniu, ale ze względu na brak odpowiedzi zwrócił się do MWRiOP z prośbą o interwencję: „Wychodzę z założenia, że lepiej by było ujrzeć powyższe arcydzieło w jednej z polskich galerji niż w amerykańskich lub angielskich, tym bardziej, gdyż ten obraz [...] może łatwo przez Gdańsk wyjechać het na zachód, więc proszę bardzo w imieniu kultury i sztuki polskiej o bliższe zainteresowanie się tem, a nie pominiecie milczeniem”⁵. Nie zachowała się żadna odpowiedź w tej sprawie. Na tym dyskusje o kwestiach ochrony dziedzictwa narodowego przed niebezpieczeństwami wynikającymi z działań wojennych i niekontrolowanego przewozu zawieszono. Powrócono do nich dopiero krótko przez wybuchem II wojny światowej.

W kolejnych latach odzyskanej niepodległości w kraju nastąpił kryzys społeczno-polityczny, który osiągnął apogeum jesienią 1923 roku. Akcję strajkową podjęli wtedy robotnicy i pracownicy przedsiębiorstw państwowych, a wkrótce strajk powszechny ogarnął cały kraj. Następująca później stabilizacja miała charakter krótkotrwały i chociaż utrzymała się do 1928 roku, to w tym okresie, w 1926 roku, doszło do innego wstrząsu – przewrotu majowego. Tymczasem w 1929 roku rozpoczął się światowy kryzys ekonomiczny i chociaż datę jego końca na świecie wyznacza się zazwyczaj na 1933 rok, to w Polsce – kraju słabym i zacofanym gospodarczo – trwał dwa lata dłużej. Jego efektem były zwolnienia robotników, spadek cen produktów rolnych i produkcji przemysłowej, ograniczenie konsumpcji i ogólne obniżenie stopy życiowej społeczeństwa – szczególnie ludności wiejskiej. W tej sytuacji utrzymanie w należytym stanie zabytkowych budynków, takich jak zamki i pałace, stało się dla wielu właścicieli niemożliwe. Niszczące nieruchomości były licytowane i sprzedawane, ale zazwyczaj nie liczone z ich wartością historyczną i artystyczną⁶. Aby przetrwać, ludzie wyżyli również zabytków ruchomych, także cennych kolekcji prywatnych. Szczególne nasilenie tego zjawiska miało miejsce w 1932 roku, czyli w czasie największego załamania gospodarczego. Muzea i inne instytucje

Frans Hals of “prime artistic and historical value”⁴ to an unknown location. Disturbed by these facts, the Council of Monument Protection Officers decided to ask the Ministry of Treasury for permission for additional controls and searches of international and diplomatic trains. Whether such procedures were effective or not can be proved by the information on the painting of Raphael depicting the martyrdom of St. Peter, located in Grudziądz, which was put up for sale. The author of the document, Lieutenant Gralikowski, first informed the monument protection officer in Poznań about the work, but as he did not receive any reply he turned to the MWRiOP with a request for intervention: “I assume that it would be better to see the above masterpiece in one of the Polish galleries than in an American or English one, all the more so because this painting . . . can easily be transported to the West through Gdańsk, so I ask you, on behalf of Polish culture and art, to take a closer interest in the subject, and not remain silent”⁵. No reply concerning this case has survived. Discussions about the protection of national heritage against the dangers of warfare and uncontrolled transport were at that point suspended. They were resumed only shortly before the outbreak of World War II.

In the following years of regained independence, the country experienced a social and political crisis, which reached its peak in the autumn of 1923. Workers and employees of state-owned enterprises went on strike, and soon a general strike spread across the whole country. The following period of stabilization was short and although it lasted until 1928, in the meantime, in 1926, there was another turmoil – the May Coup. Meanwhile, in 1929 the world economic crisis began and although the date of its end in the world is usually 1933, in Poland – a weak and economically backward country – it lasted two years longer. It resulted in the dismissal of workers, a fall in the prices of agricultural products and industrial production, a reduction in consumption and a general reduction in the standard of living of the population, especially the rural population. In this situation, the maintenance of historic buildings, such as castles and palaces, in good condition became impossible for many owners. Deteriorating properties were auctioned and sold, but usually their historical and artistic value was not taken into account⁶. In order to

państwowe nie miały pieniędzy na wykupywanie dzieł sztuki, dlatego zadłużały się w bankach. Było to częste zjawisko, a informacje o zaciąganych pożyczkach napływały z różnych stron kraju. W pismach kierowanych do MWRiOP informowano między innymi o trudnościach finansowych w utrzymaniu zbiorów w Wilanowie i Kórniku, co mogło doprowadzić w ostateczności do ich sprzedaży i rozproszenia całej kolekcji⁷.

Pierwsze prace dotyczące zabezpieczenia zabytków na wypadek wojny

Wobec sytuacji politycznej i narastającego napięcia na linii Warszawa-Berlin od 1938 roku w MWRiOP podjęto dyskusję dotyczącą działań na rzecz zabezpieczenia zabytków w czasie konfliktu zbrojnego. W jednym z zespołów archiwalnych ministerialnego Wydziału Sztuki zachował się dokument zawierający tezy do referatu dotyczącego ochrony zabytków muzealnych na wypadek działań wojennych. Podkreślano w nim, że największe niebezpieczeństwo dla zabytków stanowi użycie bomb zapalających i burzących oraz grabieży, której nie sposób było uniknąć w czasie każdej wojny. Mniejsze niebezpieczeństwo dla kolekcji wiązało się z użyciem bomb gazowych (z wyjątkiem iperytu i jego pochodnych). Związki zawarte w nich były jednak bardzo szkodliwe dla ludzi i w wypadku ich użycia mogły poważnie ucierpieć wszystkie osoby znajdujące się wewnątrz budynków. Jedynym sposobem na zminimalizowanie niebezpieczeństwa było wyposażenie obiektów muzealnych w maski i środki odkażające oraz przygotowanie uszczelnionych pomieszczeń, w których mógł ukryć się personel. Aby usprawnić i ułatwić działania ewakuacyjne, w dokumencie proponowano przeprowadzenie z góry ścisłej selekcji wszystkich zbiorów, dzieląc je na⁸:

- Przedmioty o wyjątkowej wartości, do których zaliczono obrazy, rzeźby polskie i zagraniczne, rzemiosło artystyczne, starodruki oraz inne najcenniejsze obiekty. Liczba przedmiotów musiała być bardzo ograniczona, aby w razie potrzeby można było je sprawnie przewieźć do wcześniej przygotowanego schronu, magazynu lub budynku muzealnego.

survive, people also disposed of movable monuments, including valuable private collections. This phenomenon intensified particularly in 1932, at the time of the greatest economic collapse. Museums and other state institutions had no money to buy works of art, so they were indebted to banks. This was a common phenomenon, and information about the loans taken came from different parts of the country. The letters addressed to the MWRiOP informed about financial difficulties in maintaining the Wilanów and Kórnik collections, which could ultimately lead to their sale and dispersion of the entire collection⁷.

First works on the protection of monuments in the event of war

In view of the political situation and the growing tension on the Warsaw-Berlin line, from 1938 the MWRiOP was discussing measures to protect monuments during the armed conflict. A document containing the theses to a paper on the protection of museum monuments in the event of warfare survived in one of the archives of the ministerial Department of Art. It emphasized that the greatest danger for the monuments was the use of incendiary and demolition bombs and looting, which could not be avoided during the war. The use of gas bombs (except for mustard gas and its derivatives) was less dangerous for the collections. However, the compounds contained in them were very harmful to people and, if used, could seriously affect everyone inside the buildings. The only way to minimize the risk was to equip museum buildings with masks and disinfectants and to prepare sealed rooms where staff could hide. In order to streamline and facilitate evacuation operations, the document proposed to select all collections in advance and to divide them into⁸:

- Items of exceptional value, including paintings, Polish and foreign sculptures, artistic craftsmanship, old prints and other most valuable objects. The number of items had to be limited in order for them to be efficiently transported to a previously prepared shelter, warehouse or museum building, if necessary.
- Items which were a proof of Polish identity and culture, as well as other objects of significant artistic and historical value. These collections were to

- Przedmioty będące świadectwem tożsamości i kultury polskiej oraz inne obiekty o znacznej wartości artystycznej i historycznej. Zbiory te miały być zabezpieczone na miejscu w specjalnym wydzielonym pomieszczeniu, w którym w razie ataku bezpiecznie przetrwałyby nalot bombowy.
- Zbiory magazynowane o małej wartości, które powinny pozostać na miejscu.

We wspomnianym dokumencie zalecano, aby zwrócić wyjątkową uwagę na wszelkie zbiory oznaczone terminem „polonica”, gdyż „strata ich byłaby dla Państwa niewspółmiernie większa niż rzeczy obcych”⁹. Po przeprowadzeniu wstępnej selekcji i oszacowaniu liczby, rodzaju i wielkości najważniejszych przedmiotów z pierwszej kategorii należało zamówić odpowiednią liczbę drewnianych skrzyń. Miały one być możliwie niewielkich rozmiarów, co ułatwiłoby obsłudze instytucji ich transport. Zamknięte na zamek skrzynie należało obić wewnątrz warstwą azbestu lub wyłożyć papierem pergaminowym. Wszystkie przeznaczone do transportu przedmioty należało pakować rzetelnie i dokładnie, a przestrzenie między nimi uzupełniać makulaturą, a nie słomą, która nie stanowiła odpowiedniego zabezpieczenia.

Równie ważne było sporządzenie szczegółowych inwentarzy i opisów dla przedmiotów sklasyfikowanych jako najcenniejsze. Listy miały być spisane w co najmniej trzech egzemplarzach. Pierwszy należało przekazać właścicielowi lub dyrekcji instytucji, która była w posiadaniu obiektu, drugi winien być złożony do skrzyni razem z przedmiotami, a trzeci przesłany do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Te same instrukcje należało zastosować dla zabezpieczenia zbiorów prywatnych i kościelnych. Autor dokumentu podkreślał, że ze względu na brak szczegółowej ewidencji takich kolekcji współpraca wszystkich zainteresowanych osób i instytucji w tej kwestii była konieczna.

Podobnych, skrupulatnych działań wymagało przygotowanie budynków i znajdujących się w nich obiektów zabytkowych do obrony przeciwpożarowej. Personel miał być wcześniej przeszkolony i znać wszystkie procedury działań w takich sytuacjach. Każda jednostka musiała być także wyposażona w piasek do gaszenia ognia, wózki potrzebne do

be secured on site in a separate room where, in the event of an attack, they would safely survive the bombing.

- Collections of a lower value, which should remain in place.

This document recommended to pay special attention to any collections marked with the term “Polonica”, because “their loss would be disproportionately greater for Poland than the loss of foreign objects”⁹. After pre-selection and estimation of the number, type and size of the most important items in the first category, a sufficient number of wooden boxes had to be ordered. They were to be as small as possible, which would make it easier for the institutions’ staff to transport them. The locked crates had to be covered inside with a layer of asbestos or lined with parchment paper. All the objects which were to be transported had to be packed thoroughly, and the space between them filled with waste paper rather than straw that did not provide adequate protection.

It was equally important to draw up detailed inventories and descriptions of objects classified as the most valuable. The lists were to be prepared in at least three copies. The first one was to be handed over to the owner or director of the institution that owned the object, the second one had to be placed in the chest together with the objects, and the third one was to be sent to the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment.

The same instructions were to be used to secure private and church collections. The author of the document emphasized that due to the lack of detailed records of such collections, the cooperation of all interested persons and institutions in this matter was necessary.

Similar, meticulous preparations were required for the preparation of buildings and their historic objects for fire protection. Staff was to be trained in advance and be familiar with all procedures for dealing with such situations. Each unit had to be equipped with sand to extinguish the fire, trolleys for transporting historic objects and the necessary technical equipment. Thanks to this preparation, the effects of incendiary bombs and related fires could be kept to a minimum. Another danger threatening cultural heritage collections was looting and vandalism. Therefore, the protection of the collections –

transportu zabytkowych przedmiotów oraz niezbędny sprzęt techniczny. Dzięki takiemu przygotowaniu można było ograniczyć do minimum skutki bomb zapalających i związanych z nimi pożarów. Kolejne niebezpieczeństwa zagrażające zbiorom dziedzictwa kulturowego stanowiły grabież i wandalizm. Dlatego ochrona zbiorów – niezależnie od tego, kto był ich właścicielem – także musiała być specjalnie zorganizowana. W działaniach tych niezbędne było podjęcie ścisłej współpracy między wszystkimi instytucjami, jednostkami konserwatorskimi oraz społeczeństwem i wojskiem. W dokumencie podkreślono, że obowiązkiem każdego obywatela „choćby z największym poświęceniem i narażeniem się na niebezpieczeństwo jest ratowanie zabytków”¹⁰.

W piśmie przewidziano również sytuację poboru pracowników muzeów do służby wojskowej. Efektem tego mógł być deficyt osób zdolnych do obrony zabytków w instytucjach związanych z kulturą i sztuką – jeśli zaistniałaby taka potrzeba. Jedynym rozwiązaniem tego problemu było zaangażowanie do pracy wszystkich studentów uczących się na kierunkach związanych z tą dziedziną, a zwolnionych ze służby wojskowej. Proponowano ich przeszkolenie zgodnie z przyjętymi dla pracowników procedurami i zobowiązanie do współpracy z organizacjami konserwatorskimi.

Wszystkie te dyrektywy dotyczyły zabytków ruchomych. W zdecydowanie gorszej sytuacji pozostawały historyczne budynki, dla których brakowało odpowiednich postanowień i instrukcji ochrony. Nie można było ich w całości zabezpieczyć na wypadek walki, a także trudno było przewidzieć, które z nich będą najbardziej zagrożone i znajdują się w strefie działań wojskowych. Jedynym wyjściem w takiej sytuacji było osłonięcie ich najważniejszych fragmentów – fasad, pomników i ołtarzy.

Powyższe zalecenia nie były oficjalnym rozporządzeniem, a jedynie sugestią. Ze względu na to, że nie istniały odgórnie narzucone reguły działania, kwestie selekcji zabytków, ich zabezpieczenia i transportu do bezpiecznych miejsc traktowano w placówkach różnie. W innym, późniejszym dokumencie (z końca kwietnia 1939 roku), proponowano z kolei bardziej uproszczony podział zbiorów na dwie kategorie:

- zabytki podlegające wycofaniu z zagrożonego wojną obszaru, pośród których miały znaleźć się

regardless of who owned them – had to be specially organized as well. These measures required close cooperation between all institutions, monument protection units, the society and the military. The document emphasized that the duty of every citizen “was to save the monuments even if this required the greatest sacrifice and exposure to danger”¹⁰.

The document also provided for the situation of recruiting museum employees for military service. This could result in a shortage of people capable of protecting monuments in institutions related to culture and art – if need be. The only solution to this problem was to involve in the work all students studying in the fields related to art, exempt from military service. They were to be trained in accordance with the procedures adopted for employees and obliged to cooperate with monument protection organizations.

All these directives concerned movable monuments. The situation was much worse in the case of historical buildings, for which there were no appropriate provisions and security instructions. They could not be fully secured in the event of a fight, and it was difficult to predict which would be the most threatened and which would be in the area of military operations. The only solution was to cover their most important fragments – facades, monuments and altars.

These recommendations were not an official regulation, but only a suggestion. Due to the fact that there were no rules of operation imposed from above, the selection of monuments, their protection and transport to safe places was treated differently in different institutions. In another, later document (from the end of April 1939), a more simplified division of collections into two categories was proposed:

- monuments subject to evacuation from the war endangered area, including works of Polish art of exceptional value, manuscripts, old prints and archival materials concerning Polish history and statehood;
- monuments requiring protection on site, i.e. the remaining objects subject to the Act on the Protection and Guardianship of Historical Monuments.

Examples of collections requiring both approaches, i.e. partial evacuation and partial protection on site, included the collections of the Royal Castle in Warsaw, the National Museum in Warsaw, the Main

wyjątkowej wartości dzieła sztuki polskiej, rękopisy, starodruki oraz archiwalia dotyczące historii i państwowości polskiej;

- zabytki wymagające zabezpieczenia na miejscu, czyli pozostałe przedmioty podlegające ustawie o opiece nad zabytkami.

Jako przykłady zbiorów wymagających obu podejść, czyli częściowej ewakuacji i częściowego zabezpieczenia na miejscu, wymieniono kolekcje Zamku Królewskiego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Warszawie, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Archiwum Akt Dawnych, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Zamoyskich, Biblioteki Krasieńskich, Zbiorów Państwowych na Wawelu, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie, Muzeum Śląskiego w Katowicach, Biblioteki Seminaryjnej w Pelplinie, Skarbcza Kościelnego w Trzemesznie, Skarbcza Jasnogórskiego w Częstochowie, a także Archiwów Państwowych w Wilnie, Poznaniu i Lwowie¹¹.

Podział zbiorów i przygotowanie planu postępowania z nimi w sytuacji zagrożenia było tylko jedną z prac, jakie należało podjąć. W badanych dokumentach zaznaczano, że aby zorganizować sprawną ewakuację, należało również¹²:

- Powołać na terenie całego kraju komisje konserwatorskie ze specjalistami w dziedzinie nauki i sztuki, służby archiwalnej i bibliotecznej oraz osobami zwolnionymi do tych zadań ze służby wojskowej.
- Przygotować budynki i pomieszczenia na obszarze niezagrażonym na ewakuowane mienie (proponowano m.in. fort Traugutta w Warszawie, dawne fortyfikacje Krakowa i Przemyśla, nowy budynek muzealny w Lublinie).
- Przydzielić specjalny personel, środki techniczne i komunikacyjne niezbędne do przeprowadzenia ewakuacji, transportu lub zabezpieczenia obiektów na miejscu.

Rozmiar problemu braku ewentualnego zabezpieczenia cennych obiektów sztuki można prześledzić na przykładzie arrasów jagiellońskich Zygmunta Augusta znajdujących się na Wawelu. Od momentu ich rewindykacji na mocy traktatu ryskiego nie podjęto żadnych działań, aby przygotować je na wypadek wojny. W razie ewakuacji Zamek Królewski na Wawelu nie dysponował niezbędnymi do tego celu, hermetycznie zamykanymi skrzyniami, które można

Archive of Old Records and the Archive of Old Records, the National Library, the Zamoyski Library and the Krasieński Library, State Collections at Wawel Castle, the National Museum in Krakow, the Czartoryski Museum in Krakow, the Silesian Museum in Katowice, the Seminary Library in Pelplin, the Church Treasury in Trzemeszno, the Jasna Góra Treasury in Częstochowa, as well as the State Archives in Vilnius, Poznań and Lviv¹¹.

The division of the collections and the preparation of a contingency plan for dealing with them was only one of the tasks to be undertaken. The examined documents indicated that in order to organize an efficient evacuation, it was also necessary to¹²:

- Establish monument protection commissions throughout the country with specialists in the fields of science and art, archival and library service, as well as persons released from military service for these tasks.
- Prepare buildings and rooms for the evacuated items in a safe area (e.g. the Traugutt Fort in Warsaw, former fortifications in Krakow and Przemyśl, the new museum building in Lublin).
- Assign special personnel, technical and communication resources necessary to evacuate, transport or secure the objects on site.

The extent of the problem of the lack of possible protection of valuable art objects can be traced on the example of Zygmunt August's Jagiellonian tapestries at Wawel. Since their recovery under the Treaty of Riga, no measures were taken to prepare them for war. In the event of evacuation, the Royal Castle at Wawel did not have at its disposal any hermetically sealed boxes necessary for this purpose, which could be efficiently transported¹³. It was estimated that 40 boxes of 50 × 85 × 110 cm of zinc sheet and 30 cases of 160 × 45 cm were needed for this purpose¹⁴. The containers were to be ordered.

The need to secure the monuments was not always treated as an actual necessity at that time. In response to the letters concerning the preservation of historical monuments in the event of war, the Board of the Society of Lovers of the History and Monuments of Krakow informed at the beginning of October 1938: "Fortunately, war has so far omitted our homeland and all the fears concerning our monuments, threatened by bombing, have been removed,

by sprawnie przewieźć¹³. Oceniono, że na ten cel potrzeba aż 40 pak o wymiarach 50 × 85 × 110 cm z blachy cynkowej oraz 30 futerałów o wymiarach 160 × 45 cm¹⁴. Pojemniki dopiero planowano zamówić.

Konieczność zabezpieczenia zabytków traktowano w tym czasie nie zawsze jako rzeczywistą potrzebę. W odpowiedzi na pisma w sprawie ochrony zabytków na wypadek wojny Zarząd Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa na początku października 1938 roku informował: „Na szczęście burza wojenna ominęła naszą ojczyznę i wszelkie obawy o całość naszych zabytków, zagrożonych przez nalopty bombowe, została usunięta przynajmniej na razie. Lecz w czasach dzisiejszych niestety na trwałe uspokojenie liczyć jeszcze nie można. To też obowiązkiem naszym jest obmyśleć w przyszłości środki ostrożności, aby nie być zaskoczonym przez wypadki niespodziewane. W szczególności troska nasza skupia się na ołtarzu Wita Stwosza w kościele Mariackim, tym najcenniejszym klejnocie średniowiecznego Krakowa. Zwracamy się więc do Zarządu Miejskiego w porozumieniu z komisją wybraną z czynników zainteresowanych w tej sprawie, aby obmyślił odpowiednie środki, mające na celu zabezpieczyć ten oraz inne zabytki przeszłości przed ewentualnymi skutkami działań wojennych”¹⁵. W odpowiedzi Urząd Wojewódzki Krakowski przesłał pismo pełne uznania dla troski członków Towarzystwa i deklarował zaangażowanie krakowskiego Urzędu Miejskiego – jeśli zapadną konkretne decyzje. Informował jednocześnie, że takie rozstrzygnięcia nie leżą w jego kompetencjach i sprawa powinna zostać przedstawiona Wojewódzkiemu Urzędowi Konserwatorskiemu. Ostatecznie ołtarz pod koniec sierpnia 1939 roku zdemontowano, a jego części ukryto w Sandomierzu i Krakowie. W sprawę zabezpieczenia ołtarza zaangażowani wówczas byli między innymi Bogdan Trerer (Wojewódzki Konserwator Zabytków), archiprezbiter ks. dr J. Kulinowski, wikary ks. Marcin Siedlecki oraz pracownicy Uniwersytetu Jagiellońskiego – prof. Tadeusz Szydłowski, dr Karol Estreicher, doc. Adam Bochniak oraz inż. arch. Franciszek Mączyński. Nie była to więc realizacja zarządzeń administracyjnych, a własna inicjatywa wymienionych osób¹⁶.

Jeśli już podejmowano w tym czasie działania zabezpieczenia lub przewozu zabytków ruchomych, to odbywały się one w różnym tempie i natężeniu.

at least for the time being. Unfortunately, today we cannot be sure of permanent tranquillity. It is our responsibility to think about precautionary measures in the future so as not to be taken by surprise by unexpected incidents. In particular, our concern focuses on the altar of Wit Stwosz in St. Mary's Church, the most precious jewel of medieval Krakow. Therefore, we ask the Municipal Council, in consultation with a commission selected from the parties involved in this matter, to devise appropriate measures to protect this and other monuments of the past from the possible consequences of military action”¹⁵. In response, the Krakow Voivodship Office sent a letter of recognition for the concern of the Society's members and declared the commitment of the Krakow City Hall – if specific decisions were made. At the same time, the Office informed that such decisions were not within its competence and the matter should be submitted to the Regional Monuments Protection Office. Finally, the altar was dismantled at the end of August 1939, and its parts were hidden in Sandomierz and Krakow. Bogdan Trerer (the Regional Monument Inspector), Archpriest J. Kulinowski, Vicar Marcin Siedlecki and Jagiellonian University employees – prof. Tadeusz Szydłowski, Dr. Karol Estreicher, doc. Adam Bochniak and Eng. arch. Franciszek Mączyński were among those engaged in securing the altar. This was not an implementation of administrative regulations, but an own initiative of the aforementioned persons¹⁶.

If measures to secure or transport movable monuments were taken at that time, they were carried out at different pace and intensity. In mid-March 1938, the Monument Protection Officer of the Volyn District asked the Department of Art of the MWRiOP for an order to obtain a list of paintings sent from that area to Warsaw, giving the exact place of their origin, because he did not receive all the lists. At the same time, he informed that another ten paintings from Orthodox churches were being prepared for shipment in Dubno. The officer was waiting for another part of the transport to send all the works in one load¹⁷.

Instructions for anti-aircraft and anti-gas defence

In October 1938, in the office of the Minister of Military Affairs at the Minister of Religious

W połowie marca 1938 roku Konserwator Okręgu Wołyńskiego zwrócił się z prośbą do Wydziału Sztuki MWRiOP o polecenie przekazania wykazu obrazów wysłanych z tego terenu do Warszawy z podaniem dokładnego miejsca ich pochodzenia, ponieważ nie wszystkie spisy trafiły do jego rąk. Jednocześnie informował, że kolejnych dziesięć obrazów cerkiewnych jest przygotowanych w Dubnie do wysyłki. Konserwator czekał na inną partię transportu, by wszystkie dzieła przesłać w jednym ładunku¹⁷.

Instrukcje obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej

W październiku 1938 roku w biurze Ministra Spraw Wojskowych przy Ministrze Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie rozpoczęto przygotowanie projektu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej (OPL). Nie przewidziano w nim specjalnej pomocy dla muzeów, archiwów i bibliotek. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydało specjalny kwestionariusz mający zweryfikować wiedzę i kwalifikacje pracowników do ochrony zgromadzonych zabytków na wypadek działań wojennych – nalotów, pożarów i użycia gazów bojowych. Obejmował on 11 pytań o następującym brzmieniu¹⁸:

- Czy muzeum posiada personel przeszkolony specjalnie w OPL i w jakiej liczbie?
- Jakie zarządzenie wydano dotychczas w zakresie OPL?
- Jakie przygotowanie techniczne zostały już wykonane?
- Czy muzeum posiada schron lub lokal zabezpieczony na pomieszczenie najcenniejszych zbiorów i jakie?
- Czy muzeum posiada skrzynie i inne materiały potrzebne do ewentualnego pakowania i przeniesienia najcenniejszych przedmiotów; jeżeli nie, to jaka ilość materiałów jest potrzebna?
- Jaka ilość i wielkość skrzyń została przewidziana dla obiektów o wyjątkowej wartości, podlegających ewentualnie wycofaniu?
- Czy muzeum mogłoby ewentualnie przyjąć na przechowanie wyjątkowo cenne kolekcje prywatne?

Denominations and Public Enlightenment in Warsaw, the preparation of an anti-aircraft and anti-gas defence project (OPL) began. It did not provide for special support for museums, archives and libraries. The Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment issued a special questionnaire to verify the knowledge and qualifications of employees to protect the collected monuments in the event of warfare – air raids, fires and the use of combat gases. It consisted of eleven questions, which read as follows¹⁸:

- Does the museum have staff specially trained in OPL and in what number?
- What instruction has been issued so far in the field of OPL?
- What technical preparation has already been carried out?
- Does the museum have a shelter or premises secured for the most valuable collections and what kind of premises?
- Does the museum have boxes and other materials needed for possible packaging and transfer of the most valuable items; if not, how much material is needed?
- What number and size of boxes is foreseen for objects of exceptional value, which are subject to possible evacuation?
- Could the museum possibly store extremely valuable private collections?
- Where does the museum intend to secure the inventories and catalogues of its collections?
- Does the museum cooperate in the preparation of the OPL with the District Monument Protection Officer and the competent local authorities?
- Has the museum prepared a theoretical selection of the collections dividing them into items of 1) exceptional value, 2) valuable and 3) other; how long may it take to do so and send the lists of exceptional value items to the Ministry of WRiOP.

The questionnaire indicated that the category of items of exceptional value included a small number of the most valuable Polish paintings and sculptures and “foreign works of exceptional value, rare specimens of the Polish artistic industry and unique foreign works, parchments and old Polish prints, which could ultimately be withdrawn”¹⁹. As part of the preparation of instructions for museum units, in a confidential letter from the Director of the Personnel Office at

- Gdzie muzeum zamierza zabezpieczyć inwentarze i katalogi zbiorów?
- Czy muzeum współpracuje w zakresie przygotowań OPL z konserwatorem okręgowym i właściwymi władzami lokalnymi?
- Czy muzeum przeprowadziło teoretyczną selekcję zbiorów na okazy 1) wyjątkowej wartości, 2) cenne i 3) inne; ewentualnie, w jakim czasie może je przeprowadzić i przesłać wykazy okazów wyjątkowej wartości Ministerstwu WRiOP.

W ankiecie zaznaczono, że do kategorii o wyjątkowej wartości należało zaliczyć niewielką ilość najcenniejszych obrazów i rzeźb polskich oraz „wyjątkowej wartości dzieła obce, rzadkie okazy przemysłu artystycznego polskiego oraz unikaty wytwórczości obcej, pergaminy i stare druki polskie, które w ostateczności mogłyby być wycofane”¹⁹. W ramach opracowywania instrukcji dla jednostek muzealnych, w poufnym piśmie dyrektora Biura Personalnego przy MWRiOP, zapraszano ówczesnego konserwatora przy Urzędzie Wojewódzkim Warszawskim, Jerzego Remera, do udziału w zebraniach specjalnej komisji powołanej do przygotowywania planu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej²⁰.

Instytucje kultury i sztuki, na mocy rozporządzenia OPL, mogły być zupełnie pozbawione personelu koniecznego do ewentualnych akcji ratowniczych na wypadek mobilizacji bądź wojny. Wobec tego Wydział Sztuki MWRiOP żądał wydania tajnego rozporządzenia o zwolnieniu pracowników muzeów oraz innych placówek ze służby wojskowej²¹. Jednocześnie podkreślano, że liczba takich przypadków we wszystkich instytucjach na terenie kraju nie przekroczyłaby 300 osób. Resztę pracowników stanowiły kobiety i mężczyźni poza wiekiem poborowym. W załączniku do pisma znajdował się wykaz archiwów oraz innych instytucji posiadających archiwalia, których personel powinien być zobowiązany do zorganizowania własnych działań z zakresu obrony przeciwlotniczej i przeciwpożarowej. Na liście tej znalazło się 20 jednostek w: Cieszynie (Muzeum Miejskie, Akta Kamery Cieszyńskiej), Bydgoszczy (Oddział Archiwum Państwowego Poznańskiego), Dzikowie (archiwum i biblioteka hr. Tarnowskich), Grodzie (Archiwum Państwowe), Gumniskach (archiwum, biblioteka), Jabłonie pod Warszawą (Archiwum hr. Potockich z archiwum Stanisława Augusta), Kórniku

the MWRiOP, the then monument protection officer at the Warsaw Voivodship Office, Jerzy Remer, was invited to participate in the meetings of a special commission appointed to prepare an anti-aircraft and anti-gas defence plan²⁰.

Under the OPL regulation, culture and art institutions could be deprived of the staff necessary to carry out any rescue operations in the event of mobilization or war. Therefore, the Department of Art of the MWRiOP demanded that a secret decree be issued on the exemption from military service of employees of museums and other institutions²¹. At the same time, it was stressed that the number of such persons in all institutions in Poland would not exceed 300 persons. The rest of the employees were women and men beyond the army recruitment age. The annex to the letter contained a list of archives and other institutions collecting archives, the staff of which should be obliged to organize their own activities in the field of anti-aircraft and fire protection. The list included twenty units in: Cieszyn (City Museum, Cieszyn Camera Records); Bydgoszcz (Branch of the Poznań State Archive); Dzików (the archives and library of count Tarnowski); Grodno (State Archives); Gumniska (archives, library); Jabłonna near Warsaw (the archives of count Potocki with the archives of Stanisław August); Kórnik (library and archives); Kraków (State Archive, the Czartoryski Archive, Wawel Chapter Archive, Library of the Polish Academy of Skills, City Archive); Lublin (State Archive, Łopaciński Library); Lwów (State Archive, Ossolineum, City Archive, the library of count Baworowski, Stauropegic); Piotrków (State Archives); Płock (State Archive located in the building of the district office, Collections of the Płock Society); Poznań (State Archives, Library of the Society of Friends of Science); Pszczyna (it was necessary to determine where exactly the archives, book collections and museum collections were located); Radom (State Archive), Sucha (archive, library and museum); Warsaw (Main Archive of Old Records, Archive of Public Enlightenment, Treasury Archive, Archive of New Records, Royal Arsenal, libraries of Ordinate Krasiński, Zamoyski and count Przeździecki, the Radziwiłł archive); Wilanów (all collections); Vilnius (State Archives, the Wróblewski Library) and Kielce (State Archives)²². Later the

(biblioteka i archiwum), Krakowie (Archiwum Państwowe, Archiwum Czartoryskich, Archiwum Kapitulne na Wawelu, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności, Archiwum Miejskie), Lublinie (Archiwum Państwowe, Biblioteka im. Łopacińskiego), we Lwowie (Archiwum Państwowe, Ossolineum, Archiwum Miejskie, Biblioteka hr. Baworowskich, Stauro-pigia), w Piotrkowie (Archiwum Państwowe), Płocku (Archiwum Państwowe znajdujące się w gmachu starostwa, Zbiory Towarzystwa Płockiego), Poznaniu (Archiwum Państwowe, Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk), Pszczynie (należało ustalić, gdzie dokładnie znajdują się złożone tam archiwalia, księgozbiory i muzealia), Radomiu (Archiwum Państwowe), Suchej (archiwum, biblioteka i muzeum), Warszawie (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Oświecenia Publicznego, Archiwum Skarbowe, Archiwum Akt Nowych, Arsenal Królewski, biblioteki Ordynacji Krasińskich, Zamojskich i hr. Przeździeckich, archiwum Radziwiłłów), Wilanowie (wszystkie zbiory), Wilnie (Archiwum Państwowe, Biblioteka Wróblewskich) oraz Kielcach (Archiwum Państwowe)²². Później tę listę uzupełniono między innymi o jednostki z Katowic, Bydgoszczy, Poznania, Torunia, Warszawy, Łodzi, Lublina, Gniezna i Włocławka.

Zwolnienie od rzeczowych świadczeń wojennych

Od 1919 roku w kraju obowiązywała ustawa o rzeczowych świadczeniach wojennych²³. Nowy dokument dotyczący tej kwestii został przyjęty 30 marca 1939 roku²⁴. Oba akty dotyczyły między innymi przemowania nieruchomości oraz przedmiotów niezbędnych do celów obrony kraju, w tym również jednostek leczniczych i weterynaryjnych oraz klinik szkół akademickich z przeznaczeniem sanitarno-wojskowym za zgodą ministrów. Jednakże ustawom nie podlegały między innymi świątynie i domy modlitwy wszystkich uznanych w państwie wyznań religijnych, przedmioty kultu, parki narodowe, rezerwy roślinne i zwierzęce oraz obiekty mające charakter publiczny – archiwa, biblioteki, muzea, zbiory naukowe i artystyczne oraz kolekcje prywatne i poszczególne przedmioty sztuki i kultury o stwierdzonej wartości zabytkowej. Ustawę uściślono w rozporządzeniu ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego

list was extended to include units from Katowice, Bydgoszcz, Poznań, Toruń, Warsaw, Łódź, Lublin, Gniezno and Włocławek.

Exemption from war benefits in kind

From 1919, the law on war benefits in kind was in force in Poland²³. A new document on this issue was adopted on 30 March 1939²⁴. Both acts concerned, inter alia, the seizure of real estate and objects necessary for the defence of the country, including medical and veterinary units and clinics of academic schools for sanitary and military purposes with the consent of ministers. However, the laws did not apply to, inter alia, temples and houses of prayer of all religious denominations recognized in the country, objects of worship, national parks, plant and animal reserves and public buildings – archives, libraries, museums, scientific and artistic collections, private collections and individual objects of art and culture of recognized historic value. The Act was clarified by a regulation of the Minister for Religious Denominations and Public Enlightenment and the Minister for Internal Affairs issued in agreement with the Minister for Military Affairs. It determined that public buildings included all the abovementioned institutions owned by the State, local authorities and other institutions and public-law corporations, churches and religious associations, as well as associations and private individuals, in so far as they are made available to the public or for scientific research²⁵. The historic value of the buildings had to be confirmed by the decisions of the monument protection services. In the period between the adoption of both legal acts, lists of institutions that were to be excluded from war benefits were sent to the MWRiOP. For example, in 1933 a document was sent from the Voivodship Offices of Kielce and Volyn with a detailed list of institutions. The Kielce list was prepared on the basis of a book by Edward Chwalewik *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone* (Polish Collections: archives, libraries, offices, galleries, museums and other collections of memorabilia of the past in the homeland and abroad arranged in alphabetical

oraz ministra spraw wewnętrznych wydanym w porozumieniu z ministrem spraw wojskowych. Ustalono w nim, że obiekty użytku publicznego obejmują wszystkie wspomniane wyżej instytucje, które są własnością państwa, samorządów i innych instytucji oraz korporacji publiczno-prawnych, kościołów i związków religijnych, a także stowarzyszeń i osób prywatnych – o ile są udostępniane dla publiczności bądź do badań naukowych²⁵. Wartość zabytkowa obiektów musiała być potwierdzona przez orzeczenia służb konserwatorskich. W czasie pomiędzy przyjęciem obu aktów prawnych do MWRiOP służyły wykazy instytucji, które miały być wyłączone ze świadczeń wojennych. Przykładowo w 1933 roku przesłano dokument z Urzędu Wojewódzkiego Kieleckiego oraz Wołyńskiego ze szczegółowym spisem placówek. Spis kielecki został sporządzony na podstawie książki Edwarda Chwalewika *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, wydanej w 1926-1927 roku i niektóre z pozycji wymagały sprawdzenia oraz uzupełnienia. Natomiast ze względu na to, że spis wołyński stanowił interesujące świadectwo posiadanych w tym czasie zasobów polskich, poniżej przytoczony został w całości. Według niego na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego znajdowały się następujące jednostki zwolnione ze świadczeń wojennych²⁶:

- w powiecie dubieńskim: Boremel (kościół parafialny, figury: Chrystusa upadłego pod Krzyżem, Matki Boskiej na kurhanie, św. Józefa na kurhanie); Dubno (Brama Łucka, dworek, kościół i klasztor karmelitanek oraz pobernardyński, kościół parafialny, dawny ratusz, synagoga, dawny zamek książąt Ostrogskich, zbiory oddziału dubieńskiego Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego); Jałowicze (kościół parafialny); Łysin (kościół parafialny); Młynów (dzwonnica przy cerkwi, kościół parafialny, pałac hr. Chodkiewiczów); Ptycza (kościół parafialny), Radziwiłłów (kościół parafialny); Warkowicze (kościół pobernardyński);
- w powiecie horochowskim: Beresteczko (kościół parafialny, dawny pałac – ówczesny klasztor żeński, Stary Dwór – obelisk na mogile ks. Prońskiego); Horochów (kościół parafialny, cerkiew, budynki mieszczący starostwo); Kisielin (kościół

order according to the locality), published in 1926-1927 and some of the items needed to be verified and supplemented. Due to the fact the Volyn list was an interesting testimony to the Polish resources at that time, it has been cited in its entirety below. According to the list, in the area of the then Volyn voivodship the following units were exempt from war benefits²⁶:

- in the Dubno district: Boremel (parish church, figures: Christ fallen under the Cross, Mother of God in the barrow, Saint Joseph in the barrow); Dubno (Łuck Gate, manor house, church and monastery of the Carmelites and the former Bernardine monastery, parish church, former town hall, synagogue, former castle of the Ostrogski dukes, collections of the Dubno branch of the Volyn Tourist Society); Jałowicze (parish church); Łysin (parish church); Młynów (bell tower near the Orthodox church, parish church, the palace of count Chodkiewicz); Ptycza (parish church), Radziwiłłów (parish church); Warkowicze (former Bernardine church);
- in the Horochów district: Beresteczko (parish church, former palace – then female monastery, Old Manor – obelisk on the grave of Rev. Proński); Horochów (parish church, Orthodox church, building of the district office); Kisielin (parish church); Koniuchy (ruins of the former Czacki Palace, castle gate); Łokacze (parish church); Nowy Zahorów (parish church with the former monastery); Zaturce (parish church with the former monastery);
- in the Kowel district: Buceń (parish church); Hołowy (manor house of the Mianowski family with a gallery of paintings and a gateway to the park, parish church); Kowel (wooden parish church, town house); Maciejów (parish church, bell tower and church gate, Orthodox church, synagogue, Convent of Sisters of the Immaculate Conception, former Międzyński Palace with the surrounding embankment and moat); Mielce (Orthodox church); Mielnica (Orthodox church); Ostrówki (parish church); Ratno (parish church); Stare Koszary (wooden Orthodox church); Turzysk (parish church);
- in the Krzemieniec district: Bereźce (two figures standing in the place of the Tarnowski brothers'

- parafialny); Koniuchy (ruiny dawnego pałacu Czackich, brama zamkowa); Łokacze (kościół parafialny); Nowy Zahorów (kościół parafialny z dawnym klasztorem); Zaturce (kościół parafialny z dawnym klasztorem);
- w powiecie kowelskim: Bucień (kościół parafialny); Hołowy (dwór Mianowskich z galerią obrazów i bramą wjazdową do parku, kościół parafialny); Kowel (drewniany kościół parafialny, dom miejski); Maciejów (kościół parafialny, dzwonnica i brama kościelna, cerkiew, synagoga, klasztor Niepokalanek, dawny pałac Miączyńskich wraz z otaczającym go wałem i fosą); Mielce (cerkiew); Mielnica (cerkiew); Ostrówki (kościół parafialny); Ratno (kościół parafialny); Stare Koszary (drewniana cerkiew); Turzysk (kościół parafialny);
  - w powiecie krzemienieckim: Bereźce (dwie figury stojące w miejscu pojedynku braci Tarnowskich, dawny pałacyk myśliwski, dawny ratusz); Białokrynica (dawny zamek książąt Zbaraskich); Białozórka (kaplica katolicka na cmentarzu, drewniana kaplica prawosławna, stara karczma w Rynku, pałac hr. Brzostowskich); Dederkały (kościół parafialny); Horynka (drewniana cerkiew); Domaninka (kościół drewniany); Katrynburg (kościół parafialny, drewniana synagoga); Kłodno (drewniana cerkiew prawosławna, pałac Grocholskich); Kłodno-Siedlisko (cerkiew); Krzemieniec (góra Bony z ruinami zamku, kościół licealny, sobór prawosławny dawnego kościoła franciszkańskiego z klasztorem, kościół parafialny, kościół poreformacki z klasztorem, Liceum Krzemienieckie ze zbiorami muzealnymi, synagoga, cerkiew drewniana na Tunikach, śródmieście Krzemieńca); Łanowice (kościół parafialny); Oleksiniec Stary (kaplica i grób rodziny Ryzyszczewskich na cmentarzu, cerkiew prawosławna, ruiny zamku obronnego Ryzyszczewskich); Poczajów (ławra poczajowska, kaplica koronacji Najświętszej Maryi Panny); Szumsk (synagoga, cerkiew, kościół parafialny); Wiśniowiec (kościół i klasztor karmelitów, były pałac książąt Wiśniowieckich, cerkiew obok pałacu, kościół parafialny); Wyżgródek (cerkiew); Zahajce Duże (pałac hr. Rzewuskich); Zahajce Małe (cerkiew obronna);
  - in the Luboml district: Binduha (parish church); Luboml (synagogue, parish church, inn in the Market Square, Cloth Hall, outbuilding of the palace of Count Branicki); Radziechów (Orthodox church, former church and monastery of the Augustinian Fathers); Sztuń (palace of count Branicki); Czartorysk (parish church); Łuck (Orthodox church of Saint Pokrowa, Zajkowska manor house, a chapel at the Roman Catholic cemetery, the Karaite kneset, the monastery and Orthodox church of the Brotherhood of the Elevation of St. Cross, the building of the voivodship office – the former Bernardine monastery, prison building – former church and monastery of the Bridgettine Order, the Bishop's Palace, the building of the district court – former church of the Trinitaries, the cathedral of the former Bernardine

- hr. Branickich); Radziechów (cerkiew, dawny kościół i klasztor oo. Augustianów); Sztuń (pałac hr. Branickich); Czartorysk (kościół parafialny); Łuck (cerkiew św. Pokrowy, dworek Zajkowskiej, kaplica na cmentarzu rzymskokatolickim, knessa karaimska, klasztor i cerkiew Bractwa Podniesienia św. Krzyża, gmach urzędu wojewódzkiego – dawny klasztor oo. Bernardynów, budynek więzienia – dawny kościół i klasztor Brygidek, Pałac Biskupi, gmach sądu okręgowego – dawny kościół oo. Trynitarzy, sobór byłego kościoła pobernardyńskiego, kościół katedralny, ruiny kościoła ormiańskiego, synagoga, zamek Lubarta, Muzeum Wołyńskie, skarbiec przy katedrze); Nieświcz (kościół parafialny); Ołyka (brama miejska, kościół kolegiacki ze skarbcem i biblioteką, kościół św. św. Piotra i Pawła, cerkiew, zamek książąt Radziwiłłów); Pułhanów (dwór); Skurcze (kościół parafialny); Torczyn (kościół parafialny); Wiszenki (kościół parafialny); Worotniów (kaplica dworska, cerkiew); Zaborol (dwór); Zydyczyn (cerkiew, kaplica cmentarna, pałac biskupów unickich);
- w powiecie kostopolskim – Bereźne (dwie bramy miejskie, kościół parafialny); Derażne (kościół parafialny); Kazimierka (kościół parafialny); Stepań (kościół parafialny, wieża zegarowa pałacu Worcelłów, dwie drewniane cerkwie);
  - w powiecie rówieńskim – Aleksandria (kościół parafialny); Dorohobuż (cerkiew filialna, ruiny baszty zamkowej); Gródek (cerkiew); Janówka (cerkiew); Klewań (cerkiew, kościół parafialny, synagoga, zamek i dom w Rynku); Korzec (kościół parafialny, ruiny zamku i pałacu książąt Czartoryskich, kościół parafialny z budynkiem klasztornym); Niemirków (kościół parafialny); Równe (kaplica na cmentarzu pw. św. Józefa, ruiny pałacu Lubomirskich, gmach kuratorium, gmach sądu okręgowego wraz z budynkiem dawnej oranżerii, zbiory Towarzystwa Krajoznawczego); Lachowce (cerkiew); Szpanów (kościół prawosławny, ruiny zamku i pałac książąt Radziwiłłów); Tuczyn (kościół parafialny, pałacyk);
  - w powiecie włodzimierskim – Korytnica (kościół parafialny); Litoniż (kościół parafialny); Niskiewiczze (monaster Bazylianów), Poryck (cerkiew, drewniany domek miejski, kościół parafialny, były pałac T. Czackiego, drewniana synagoga);

church, cathedral church, the ruins of the Armenian church, the synagogue, the Lubart castle, the Volyn Museum, the treasury at the cathedral); Nieświcz (parish church); Ołyka (city gate, collegiate church with a treasury and library, church of Saints Peter and Paul, Orthodox church, castle of the Radziwiłł dukes); Pułhanów (manor house); Skurcze (parish church); Torczyn (parish church); Wiszenki (parish church); Worotniów (court chapel, church); Zaborol (manor house); Zydyczyn (Orthodox church, cemetery chapel, palace of the Uniate bishops);

- in the Kostopol district – Bereźne (two city gates, parish church); Derażne (parish church); Kazimierka (parish church); Stepań (parish church, clock tower of the Worcell Palace, two wooden Orthodox churches);
- in the Równe district – Aleksandria (parish church); Dorohobuż (Orthodox church branch, the ruins of the castle tower); Gródek (Orthodox church); Janówka (Orthodox church); Klewań (church, parish church, synagogue, castle and house in the Market Square); Korzec (parish church, castle and palace ruins of the Czartoryski dukes, parish church with monastery building); Niemirków (parish church); Równe (chapel at the cemetery of Saint Joseph, the ruins of the Lubomirski Palace, the building of the education authority, the building of the regional court together with the building of the former orangery, the collections of the Tourist Society); Lachowce (Orthodox church); Szpanów (Orthodox church, ruins of the castle and palace of the Radziwiłł dukes); Tuczyn (parish church, palace);
- in the Włodzimierz district – Korytnica (parish church); Litoniż (parish church); Niskiewiczze (Basilian Monastery), Poryck (Orthodox church, wooden town house, parish church, former palace of T. Czacki, wooden synagogue); Przewały (Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary); Sielce (parish church); Swojczów (parish church); Turyczany (T. Krzyżanowski's manor house); Uściług (an inn, a gate and cemetery chapel, a post-reform church); Włodzimierz (St. Mary's Orthodox Church, St. Basil's Orthodox Church, the bell tower near the Dominican church, parish church, post-Jesuit church, bishop's castle,

Przewały (kościół pw. Wniebowstąpienia NMP); Sielce (kościół parafialny); Swojczów (kościół parafialny); Turyczany (dwór T. Krzyżanowskiego); Uściług (dom zajezdny, brama i kaplica cmentarna, kościół poreformacki); Włodzimierz (cerkiew pw. Matki Boskiej, cerkiew św. Bazylego, dzwonnica przy kościele dominikańskim, kościół parafialny, kościół pojezuicki, zameczek biskupi, muzeum cerkiewne); Zabłotce (kościół parafialny); Zimne (klasztor unicki i cerkiew);

- w powiecie zdołbunowskim – Międzyrzec Ostrogski (cerkiew); Milatyn (kościół drewniany); Mizocz (kościół parafialny, pałac Dunin-Karwickich wraz z parkiem); Nowomalin (zamek Dowgiałłów); Ostróg (dawny zamek książąt Ostrogskich, baszta Tatarska, Baszta Krasnogórska, cerkiew Bohojawlenja, kościół parafialny, synagoga, dawny kościół oo. Kapucynów, Muzeum im. ks. Ostrogskich); Tajkury (kościół parafialny, ruiny zamku książąt Wiśniowieckich); Urwenna Czerska (gospoda wiejska).

Z obowiązkowych świadczeń rzeczowych w wyjątkowych okolicznościach wojennych w późniejszym czasie zwalniano również poszczególne osoby – właściciele prywatnych kolekcji. Przykładowo w czerwcu 1939 roku w tajnym piśmie konserwator okręgu krakowskiego przesłał dokument w formie rozporządzenia specjalnego w sprawie domu wpisanego do rejestru zabytków należącego do Marii Małgorzaty hr. Franciszkowej Potockiej oraz zgromadzonego tam zbioru wartościowych dzieł sztuki²⁷.

Był to już właściwie ostatni moment, aby podjąć jakiegokolwiek działania na rzecz zabezpieczenia dziedzictwa kulturowego. Miesiąc wcześniej, 5 maja 1939 roku, minister spraw zagranicznych Józef Beck w swoim przemówieniu odrzucił żądania niemieckie między innymi w sprawie aneksji Wolnego Miasta Gdańska, włączenia się w działania przeciwko ZSRR, a w efekcie pełnienia przez Polskę roli satelity Niemiec. W tej sytuacji jedyną alternatywą dla kraju była kapitulacja lub obrona²⁸.

Zabezpieczenie i ewakuacja zbiorów zabytkowych

Pod koniec marca 1939 roku przyjęto również ustawę o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów państwa, która miała obowiązywać

Orthodox church museum); Zabłotce (parish church); Zimne (Uniate monastery and Orthodox church);

- in the Zdołbunów district – Międzyrzec Ostrogski (Orthodox church); Milatyn (wooden church); Mizocz (parish church, Dunin-Karwicki palace with a park); Nowomalin (Dowgiałłów castle); Ostróg (former Ostrogski Castle, Tatar fortified tower, Krasnogórska fortified tower, Bohojawlenja Orthodox Church, parish church, synagogue, former Capuchin church, Museum of the Ostrogski Dukes); Tajkury (parish church, ruins of the castle of the Wiśniowiecki dukes); Urwenna Czerska (village tavern).

In exceptional war circumstances, individual owners of private collections were later also exempted from compulsory benefits in kind. For example, in June 1939, in a secret letter, the monument protection officer of the Krakow district sent a document in the form of a special regulation concerning a house entered in the register of historic monuments belonging to Maria Małgorzata, countess Franciszkowa Potocka and the collection of valuable works of art gathered there²⁷.

This was actually the last moment to take any action to safeguard the cultural heritage. A month earlier, on 5 May 1939, the Minister of Foreign Affairs, Józef Beck, in his speech, rejected German demands for, among others things, the annexation of the Free City of Gdańsk, joining the actions against the USSR and, as a result, Poland's role as a German satellite. In this situation, the only alternative to the surrender of the country was defence²⁸.

Preservation and evacuation of historical collections

At the end of March 1939, a law was passed on the evacuation of offices, people and property from endangered areas of the State, which was to be in force on the day of the outbreak of war, the announcement of mobilization and in cases where the good of the country so required²⁹. The listed property of scientific, artistic or historical value, which could not be transported, was to be secured on site and registered. This particularly concerned objects of significant value for the public interest.

z dniem wybuchu wojny, ogłoszenia mobilizacji oraz w przypadkach, kiedy wymagać będzie tego dobro kraju²⁹. Wyszczególnione w niej mienie o wartości naukowej, artystycznej lub historycznej, które nie mogło być przetransportowane, zalecano zabezpieczyć na miejscu i zarejestrować. Dotyczyło to zwłaszcza obiektów o znacznej wartości dla interesu publicznego.

Kolejnym elementem działań na rzecz ochrony zabytków było rozesłanie 10 maja 1939 roku przez MWRiOP pisma z nakazem bezzwłocznego przesłania z placówek muzealnych list najcenniejszych obiektów, które w całości lub we fragmentach powinny być szczególnie chronione od pocisków i bomb. Wykaz miał zawierać również najcenniejsze pomniki, ołtarze oraz inne nieruchomości, które wymagały specjalnego zabezpieczenia³⁰. Po niecałych dwóch tygodniach na dokument odpowiedział między innymi Urząd Wojewódzki w Poznaniu, wskazując na dzieła sztuki znajdujące się w kościołach i we wnętrzach innych nieruchomości³¹. Pośród tych, które wymagały szczególnej uwagi, wymieniono: katedrę gnieźnieńską, katedrę poznańską wraz ze zbiorami i skarbami złożonymi w obu budynkach, skarbiec w Trzemesznie (zawierający romańskie i gotyckie kielichy) oraz bogaty zbiór ornatów w Strzelinie. Innymi ważnymi wskazanymi zabytkami były zbiory muzealne i galerie w Poznaniu, Gołuchowie, Kórniku i Rogalinie. Jednocześnie zastrzegano, że „wykaz posiada znaczenie relatywne, gdyż szczególnie na tutejszym terenie, gdzie wartość zabytków jest równomierna, trudno przeprowadzić podział zabytków na cenne i najcenniejsze”³². W piśmie domagano się wydania przez władze centralne konkretnych instrukcji dotyczących zabezpieczenia zbiorów lub wywiezienia ich w głąb kraju. Drugim zachowanym dokumentem w tej sprawie jest odręczna notatka z 19 czerwca, na której znalazł się skromny wykaz zabytków z Warszawy i ówczesnego województwa łódzkiego³³. Jako ważne obiekty stołeczne wymieniono między innymi Zamek Królewski, Łazienki Królewskie z Białym Domkiem, pałace Krasińskich i Brühla, wszystkie katedry, kościoły wizytek, karmelitów i sakramentek, Teatr Wielki, Kolumnę Zygmunta, pomniki Kopernika, Jana III Sobieskiego i księcia Józefa Poniatowskiego oraz Jana Nepomucena. W grupie zabytków łódzkich wskazano na dziewięć miejscowości z mieszczącymi się tam obiektami: Tum z kościołem romańskim z XII wieku, Arkadię i Nieborów

Another element of activities for the preservation of historical monuments was the letter of 10 May 1939 sent by the MWRiOP with the instruction to immediately send lists of the most valuable objects from museum institutions, which in whole or in part should be particularly protected from missiles and bombs. The list was to include the most valuable monuments, altars and other property that required special protection³⁰. After less than two weeks, the document was answered by, among others, the Voivodship Office in Poznań, pointing to works of art located in churches and interiors of other properties³¹. Among those that needed special attention were: the Gniezno Cathedral, the Poznań Cathedral with the collections and treasures deposited in both buildings, the treasury in Trzemeszno (containing Romanesque and Gothic chalices) and a rich collection of chasubles in Strzelin. Other important monuments were the museum collections and galleries in Poznań, Gołuchów, Kórnik and Rogalin. At the same time it was stated that “the list is of relative importance, because especially in the local area, where the value of monuments is uniform, it is difficult to divide the monuments into valuable and most valuable”³². The letter requested specific instructions to be issued by central authorities to secure the collections or transport them further inland. The second surviving document on this matter is a handwritten note from 19 June, which included a modest list of monuments from Warsaw and the then Łódź Voivodship³³. The most important buildings in the capital included the Royal Castle, the Royal Łazienki Park with the White House, the Krasiński and Brühl palaces, all the cathedrals, the churches of the Visitation Sisters, the Carmelites and the Nuns of the Blessed Sacrament, the Grand Theatre, the Sigismund Column, the monuments of Copernicus, Jan III Sobieski and Prince Józef Poniatowski, as well as Jan Nepomucen. Łódź monuments included nine towns and villages with the following objects: Tum with a Romanesque church from the 12th century, Arcadia and Nieborów in the Łowicz district, Żarnów in the Opoczno district, Sulejów in the Piotrków district, Boguszyce and Rawa (castle tower) in the Rawa district, Nieborów and Pławno (triptych) in the Radomsko district.

Despite the difficult political situation and the inevitability of the impending armed conflict, the

w powiecie łowickim, Żarnów w powiecie opoczyńskim, Sulejów w powiecie piotrkowskim, Boguszyce i Rawę (wieża zamku) w powiecie rawskim, Nieborów oraz Pławno (tryptyk) w powiecie radomszczańskim.

Pomimo trudnej sytuacji politycznej i nieuchronności zbliżającego się konfliktu zbrojnego częściową ewakuację zabytków ruchomych rozpoczęto dopiero w czerwcu 1939 roku. Działania te najwcześniej podjęto w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Planowano również przewiezienie w bezpieczne miejsca najcenniejszych zbiorów Biblioteki Narodowej, Biblioteki Ordynacji Zamoyskich, Biblioteki Kórnickiej, a także suskiej biblioteki Tarnowskich³⁴. Natomiast w sierpniu transportowano do Sieniawy przedmioty należące do Muzeum Czartoryskich³⁵. Jednak większość działań mających na celu ocalenie dziedzictwa kulturowego zgromadzonego w muzeach, instytucjach państwowych i prywatnych kolekcjach odbywała się już w warunkach prowadzonych działań wojskowych i towarzyszących im nalotów bombowych i nieustannej grabieży. W ostatnich dniach sierpnia do obiegu wewnętrznego MWRiOP wystosowano interesującą notatkę – apel o roli społeczeństwa w ochronie zabytków w czasie działań wojennych. Brzmiała ona następująco: „Ochrona zabytków na wypadek działań wojennych jest obowiązkiem każdego obywatela Rzeczypospolitej. Ogromny skarbiec narodowy, świadczący o wielowiekowej kulturze Polski, o Jej wielkości i odrębności historycznej i kulturowej został, wskutek kataklizmów dziejowych i ostatnich wojen, w dużej części zniszczony. Nie możemy dopuścić, aby pozostałe bogactwa z takim trudem ochronione uległy pomniejszeniu. Dlatego należy roztoczyć czujną i troskliwą opiekę nad wszelkiego rodzaju zabytkami, nieść pomoc przy ich zabezpieczeniu, czuwać nad obiektami porzuconymi przez właścicieli, zbierać wszelkie zabytki ruchome pozostawione bez opieki i składać w miejscach z góry ustalone i należyście zabezpieczone, utrzymywać, jeśli to możliwe, łączność z wojewódzkimi konserwatorami zabytków. Każdy dokument, stara książka, obraz, rzeźba, ołtarz, nagrobek, kielich, monstrancja, ornat, szkło, porcelana, meble, gobeliny, tkaniny itp. o wartości artystycznej lub historycznej, zbiory archiwalne, biblioteczne i muzealne, wszelkiego rodzaju budynki zabytkowe, bez względu na właścicieli powinny znaleźć odpowiednią opiekę. Należy pamiętać, że

partial evacuation of movable monuments only began in June 1939. These actions were taken first in Warsaw's Central Archive of Historical Records. It was also planned to transport the most valuable collections of the National Library, the Zamoyski Ordinance Library, the Kórnik Library and the Tarnowski Library to safe places³⁴. In August, the objects belonging to the Czartoryski Museum were transported to Sieniawa³⁵. However, most of the activities to preserve the cultural heritage of museums, public institutions and private collections were carried out under conditions of military operations and the accompanying bomb raids and constant plunder. In the last days of August, an interesting note was sent in the internal information flow of the MWRiOP – an appeal on the role of the society in the preservation of historical monuments during the war. It read as follows: “The preservation of historical monuments in the case of warfare is the duty of every citizen of the Republic of Poland. The huge national treasury, testifying to the centuries-old culture of Poland, its size and historical and cultural identity, was largely destroyed as a result of historical cataclysms and recent wars. We must not allow the remaining treasures, protected with such difficulty, to be diminished. Therefore, it is necessary to take due care of all kinds of monuments, provide help in their preservation, take care of objects abandoned by owners, collect all movable monuments left unattended and deposit them in places predetermined and properly secured, maintain, if possible, communication with the regional monuments inspector. Each document, old book, painting, sculpture, altar, tombstone, chalice, monstrance, chasuble, glass, porcelain, furniture, tapestries, textiles, etc. of artistic or historical value, collections of archives, libraries and museums, all kinds of historic buildings, regardless of the owners should be protected properly. It should be remembered that the destruction of a historical or artistic monument is an irreparable loss for the culture of the nation”³⁶. However, it remains unknown whether the note reached a wider audience and what its effect was.

In September 1939, i.e. after the outbreak of the war, in the office of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment, a draft regulation on the organization of the protection of

zniszczenie zabytku historycznego lub artystycznego stanowi niepowetowaną stratę dla kultury narodu”³⁶. Nie wiadomo jednak, czy notatka trafiła do szerszego grona odbiorców i jaki odniosła skutek.

We wrześniu 1939 roku, czyli już po wybuchu wojny, w gabinecie ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego przygotowano projekt rozporządzenia o organizacji ochrony zabytków na obszarze operacyjnym. Na jego mocy przy komisarzach cywilnych powoływano stanowisko konserwatorów zabytków. Jednak do tych funkcji należało przysposobić nowe osoby, ponieważ kadra została znacznie pomniejszona przez powołanie jej części do służby wojskowej. Dokument ten został uzupełniony instrukcją dla konserwatorów. Wynikało z niej, że ochronie podlegają wszystkie zabytki ruchome i nieruchome, archiwa, biblioteki, muzea, zbiory naukowe i artystyczne oraz przedmioty sztuki i kultury, czyli całe mienie artystyczne i kulturalne bez względu na to, kto jest jego właścicielem. Do obowiązków konserwatorów należała organizacja ochrony tych zabytków na obszarze zagrożonym, na którą składało się zabezpieczenie zabytków ruchomych pozostawionych bez opieki lub porzuconych i umieszczenie ich w miejscach bezpiecznych i należycie do tego przygotowanych oraz prowadzenie dokładnej ewidencji zgromadzonego zbioru. W razie bezpośredniego niebezpieczeństwa grożącego zniszczeniem obiektów konserwatorzy mogli zarządzić przymusowe ich zabezpieczenie, ewakuację lub złożenie do schronów, muzeów publicznych lub do specjalnych magazynów. Urzędnicy byli zobowiązani do utrzymywania łączności z konserwatorami wojewódzkimi, aby mieć bieżące informacje o wydawanych dyrektywach oraz do przekazywania władzom wojewódzkim uratowanego mienia³⁷. Ich obowiązki obejmowały również³⁸:

- współpracę z polskimi władzami administracyjnymi i wojskowymi oraz innymi organizacjami;
- pomoc w selekcji zbiorów, również kościelnych;
- współdziałanie z architektami wojewódzkimi i powiatowymi, aby określić potrzeby zabezpieczenia cennych nieruchomości, również w kwestiach pomocy technicznej i finansowej;
- kierowanie komisjami ochrony zabytków, które stanowiły organ doradczy lub wykonawczy.

Jednocześnie, aby wspomóc wszelkie działania konserwatorów zabytków, wystawiano również

monuments in the operational area was prepared. On its basis, the position of a monument protection officer was established at the civil commissioners' offices. However, these functions had to be assigned to new persons, as the staff was significantly reduced by the appointment to military service. This document was supplemented by an instruction for monument protection officers. It implied that all movable and immovable monuments, archives, libraries, museums, scientific and artistic collections and objects of art and culture, i.e. all artistic and cultural property, regardless of who owned it, was protected. The duties of the monument protection officers included organizing the protection of these monuments in the endangered area, which consisted of securing movable monuments left unattended or abandoned and placing them in safe and properly prepared places, as well as keeping accurate records of the collection. In the event of an imminent danger threatening the destruction of the objects, the monument protection officers could order their forced securing, evacuation or placing them in shelters, public museums or special warehouses. Officials were required to liaise with the regional monument protection officers to keep up to date with the directives issued and to submit the rescued property to voivodship authorities³⁷. Their duties also included³⁸:

- cooperation with Polish administrative and military authorities and other organizations;
- assistance in the selection of collections, including church collections;
- cooperation with voivodship and district architects in order to determine the needs of securing valuable property, also in terms of technical and financial assistance;
- heading commissions for the preservation of historical monuments, which performed the function of an advisory or executive body.

At the same time, in order to support all the activities of monument protection officers, ministerial certificates were also issued for specific persons, especially officials in the MWRiOP, authorizing them to take care of the artistic collections in individual institutions. Civil and military assistance to these persons was requested. These letters concerned, among others, the Łazienki Palace, the Ethnographic Museum and the Library of Count Przeździecki in Warsaw.

ministerialne zaświadczenia dla konkretnych osób, przede wszystkim urzędników w MWRiOP, upoważniające do roztoczenia opieki nad zbiorami artystycznymi w poszczególnych placówkach. Zwracano się w nich z prośbą o udzielenie tym osobom pomocy cywilnej i wojskowej. Pisma takie dotyczyły między innymi Pałacu Łazienkowskiego, Muzeum Etnograficznego oraz Biblioteki hr. Przeździeckich w Warszawie.

Dokumentem uzupełniającym powyższe postanowienia była tajna instrukcja skierowana do kierowników oddziałów urzędów wojewódzkich dotycząca ewakuacji akt wobec zagrożenia wynikającego z działań wojskowych. Upoważniała i zobowiązywała ona konkretnych pracowników, w razie potrzeby nagłego opuszczenia budynków użyteczności publicznej, do zabrania ze sobą³⁹:

- wszelkich planów budynków i terenów;
- ważniejszych aktów notarialnych i umów dzierżawy;
- depozytów i kaucji oraz ich spisów;
- spisów domów, terenów, lokatorów, dzierżawców;
- wszystkich aktów rejestracyjnych samochodów i kierowców;
- aktów rejestracyjnych praw rzeczowych;
- wszystkich narzędzi i przyrządów mierniczych.

Podsumowanie

Polska po 1918 roku nie była państwem jednolitym pod względem administracyjnym i gospodarczym – każdy z terenów byłych zaborów miał odrębny system monetarny, handlowy, a nawet ustawodawczy i celny. Początkowo w obiegu wciąż pozostawały różne waluty; ich wymiana na markę polską miała miejsce w 1920 roku. Poważnym problemem były także dysproporcje gospodarcze, zróżnicowana struktura własnościowa, a także narodowościowa. Przełamywanie tych barier i rozpoczynającą się stabilizację przerwał światowy kryzys ekonomiczny. Krótki, 20-letni okres niepodległości Polski w obliczu poważnych problemów gospodarczych nie wystarczył, aby w pełni zorganizować efektywną opiekę nad zabytkami. Podejmowane próby nie mogły zaspokoić ogromnych potrzeb w tym zakresie. Jednakże jednym z największych uchybień tego okresu był brak dokładnych inwentarzy zabytków. Spisy, które

A document supplementing the above provisions was a secret instruction addressed to the heads of the branches of voivodship offices concerning the evacuation of files in the face of a threat resulting from military actions. It authorized and required specific staff to take, in the event of sudden abandonment of public buildings, the following items³⁹:

- all building and land plans;
- significant notarial deeds and lease agreements;
- deposits and their records;
- lists of houses, land, tenants, lessees;
- all car and driver registration papers;
- the registration of rights in rem;
- all measuring tools and instruments.

Conclusion

After 1918, Poland was not a uniform country in terms of administration and economy – each of the former partitions had its own monetary, commercial, and even legislative and customs system. Initially, there were still various currencies in circulation; their exchange for the Polish mark took place in 1920. Economic disproportions, diversified ownership structure and nationality were also a serious problem. The process of eliminating these barriers and the beginning of stabilization was interrupted by the global economic crisis. In the face of serious economic problems, the short, 20-year period of Poland's independence was not enough to fully organize the effective care of monuments. The attempts made could not meet the huge needs in this area. However, one of the biggest shortcomings of this period was the lack of accurate inventories of monuments. The lists that existed and survived the war were incomplete and fragmented⁴⁰. Because of this the restoration of the state of the monuments in 1939, so important for scientific research after 1945, turned out to be impossible, and the data on war losses could only be roughly estimated. The evacuation of movables from state institutions was undertaken too late, and the earliest actions took place only in June 1939 and were only partial. It is difficult to explain the reasons for this. One of the reasons was the lack of state money for the protection and preservation of historical monuments. Some of the cited documents also show that until the end it was believed that if the war broke out, it would avoid

istniały i przetrwały okres wojenny, były niekompletne i fragmentaryczne⁴⁰. Przez to odtworzenie stanu zabytków w 1939 roku, tak ważne dla badań naukowych po 1945 roku, okazało się niemożliwe, a dane dotyczące strat wojennych można było szacować jedynie w przybliżeniu. Ewakuację ruchomości z państwowych placówek podjęto zbyt późno, a związane z nią najwcześniejsze działania miały miejsce dopiero w czerwcu 1939 roku i były szczątkowe. Trudno jednak wyjaśnić, jakie były tego przyczyny. Jedną z nich na pewno wynikała z braku pieniędzy państwowych na zabezpieczenie i ochronę zabytków. Z niektórych przytoczonych dokumentów wynika również, że do końca wierzono, że jeśli wojna wybuchnie, ominie tereny najważniejszych miast – Krakowa czy Warszawy. Widziano potrzebę zadbania o zabytki w razie konfliktu, przygotowywano instrukcje, ale działania podjęte przez administrację miały charakter prewencyjny. Były bardzo ogólne, teoretyczne, niejednolite na terenie kraju i nie wdrażano ich w wystarczającym stopniu w odpowiedzialnych za zabytki instytucjach.

Wybuch II wojny światowej przyniósł kres budowy systemu ochrony zabytków, służb konserwatorskich i muzealnictwa w ówczesnym międzywojennym zakresie. Kampania wrześniowa przyniosła oblężenie Warszawy, a w efekcie nalotów i ostrzału artylerii uszkodzono wiele obiektów zabytkowych w mieście i na terenie całego kraju⁴¹. Była to jednak jedynie zapowiedź dalszych działań opartych na destrukcji i grabieży. Nie można jednak zapominać o wysiłkach naukowców, muzealników i konserwatorów sztuki, którzy podczas okupacji dokumentowali zniszczenia i straty, potajemnie zabezpieczali ocalałe przedmioty i nieustannie podejmowali próby ratowania dóbr kultury dla przyszłych pokoleń, nawet z narażeniem własnego zdrowia i życia. ■

Dr hab. Adriana Merta-Staszczak, prof. uczelni – historyk, pracownik Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych Politechniki Wrocławskiej. Należy do Dolnośląskiego Towarzystwa Regionalnego i Zarządu Polskiego Towarzystwa Historii Gospodarczej. Specjalizuje się w historii najnowszej. W obszarze jej zainteresowań naukowych znajduje się problematyka sytuacji gospodarczej w XX wieku w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska, rola instytucji w rozwoju obszarów wiejskich oraz zachowania i zagospodarowania nieruchomości zabytkowych na Dolnym Śląsku. Jest autorką kilkunastu publikacji naukowych – artykułów, a także książek, w tym m.in.: *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989* (2018).

the most important cities – Krakow or Warsaw. The need to protect the monuments in the case of conflict was obvious, instructions were prepared, but the actions taken by the administration were preventive. They were very general, theoretical, inconsistent across the country and insufficiently implemented in the institutions responsible for monuments.

The outbreak of World War II brought an end to the construction of the system of preservation of historical monuments, monument protection services and museology in the interwar period. The September campaign brought about the siege of Warsaw, and as a result of air raids and artillery fire, many historic buildings in the city and throughout the country were damaged⁴¹. However, it was only a foreshadowing of further actions involving destruction and looting. However, we must not forget the efforts of academics, museum workers and art preservation officers, who, during the occupation, documented the destruction and loss, secretly secured the surviving objects and constantly attempted to save cultural heritage for future generations, even at the risk of endangering their own health and life. ■

Dr hab. Adriana Merta-Staszczak, professor of the Wrocław University of Science and Technology, historian, employee of the Centre for Humanities and Social Sciences at the Wrocław University of Science and Technology. Member of the Lower Silesian Regional Association and the Board of the Polish Association of Economic History. She specializes in recent history. Her scientific interests include issues related to the economic situation in Poland in the 20th century with particular emphasis on Lower Silesia, the role of institutions in the development of rural areas and the preservation and development of historic properties in Lower Silesia. She is the author of several dozen scientific publications – articles and books, including: *Niechciane dziedzictwo. Nieruchomości zabytkowe na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989* (2018).

Przypisy

- 1 Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36.
- 2 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (dalej: MWRiOP), Protokół zjazdu Rady Konserwatorskiej przy Ministerstwie Sztuki i Kultury w Warszawie, sygn. 7054, s. 142.
- 3 Tamże, s. 155.
- 4 Tamże, s. 156.
- 5 AAN, MWRiOP, Odpis pisma z dnia 5 grudnia 1923 r., sygn. 7054, s. 220.
- 6 J. Pruszyński, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2, s. 80.
- 7 AAN, MWiOP, Pismo z 6 grudnia 1932 r., sygn. 7054, s. 372-373.
- 8 AAN, MWiOP, Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych (tezy do referatu), sygn. 7054, s. 166-167.
- 9 Tamże, s. 167.
- 10 Tamże, s. 170.
- 11 AAN, MWRiOP, Pismo z dnia 27 kwietnia 1939 r., sygn. 7054, s. 310.
- 12 Tamże, s. 310-311.
- 13 AAN, MWRiOP, Sprawa zabezpieczenia arrasów jagiellońskich, sygn. 7054, s.173.
- 14 Tamże, s. 175.
- 15 AAN, MWRiOP, Odpis I, sygn. 7054, s. 289.
- 16 S. Watłoś, *Grabież ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015, s. 74.
- 17 AAN, MWRiOP, Zabezpieczenie ruchomych zabytków cerkiewnych, sygn. 7054, s. 285.
- 18 AAN, MWRiOP, Kwestionariusz, sygn. 7054, s. 317.
- 19 Tamże, s. 317-318.
- 20 AAN, MWRiOP, Organizacja komisji dla spraw OPL, sygn. 7054, s. 284.
- 21 AAN, MWRiOP, Uwagi do rozporządzenia Rady Ministrów ze stycznia 1939 r., sygn. 7054, s. 248.
- 22 AAN, Spis archiwów oraz instytucji zawierających archiwalia, których personel na wypadek wojny powinien być reklamowany dla zorganizowania na miejscu własnej OPL. Chciałoby w tych rozmiarach, w jakich będzie można to uczynić z dnia 28 lutego 1939 r., sygn. 7054, s. 278-279.
- 23 Ustawa z dnia 11 kwietnia 1919 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych, Dz. Pr. P.P. z 1919 r. Nr 32, poz. 264.
- 24 Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych, Dz.U. z 1939 r. Nr 30, poz. 200.
- 25 AAN, MWiOP, Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministra Spraw Wewnętrznych wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych o określeniu archiwów, bibliotek, muzeów i zbiorów naukowych i artystycznych oraz przedmiotów sztuki i kultury, nie podlegające powszechnemu obowiązkowi świadczeń rzeczowych, sygn. 7054, s. 315.
- 26 AAN, MWiOP, Wykaz muzeów, bibliotek, zbiorów naukowych i artystycznych na terenie Województwa Wołyńskiego nie mogących, na zasadzie art.6, poz. 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 sierpnia 1927 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych (Dz.U. z 1927 r. Nr 79, p. 687) oraz art. 9 rozporządzenia z dnia 18 listopada 1930 r. zawierającego przepisy wykonawcze do wspomnianego rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej – być przedmiotem świadczeń wojennych, sygn. 7054, s. 3-6.

Endnotes

- 1 Decree of the Regency Council on the Protection of Art and Culture Monuments, Journal of Laws of 1918, No. 16, item 36.
- 2 The Archive of New Records in Warsaw (hereinafter: AAN), the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment in Warsaw (hereinafter: MWRiOP), Minutes of the Congress of the Council of Monument Protection Officers at the Ministry of Art and Culture in Warsaw, ref. no. 7054, p. 142.
- 3 Ibid., p. 155.
- 4 Ibid., p. 156.
- 5 AAN, MWRiOP, Copy of the letter of 5 December 1923, ref. no. 7054, p. 220.
- 6 J. Pruszyński, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, “Ochrona Zabytków” 1988, No. 2, p. 80.
- 7 AAN, MWiOP, Letter of 6 December 1932, ref. no. 7054, pp. 372-373.
- 8 AAN, MWiOP, Protection of museum collections in the event of warfare (theses to the paper), ref. no. 7054, pp. 166-167.
- 9 Ibid., p. 167.
- 10 Ibid., p. 170.
- 11 AAN, MWRiOP, Letter of 27 April 1939, ref. no. 7054, p. 310.
- 12 Ibid., pp. 310-311.
- 13 AAN, MWRiOP, The case of securing the Jagiellonian tapestries, ref. no. 7054, p.173.
- 14 Ibid., p. 175.
- 15 AAN, MWRiOP, Copy I, ref. no. 7054, p. 289.
- 16 S. Watłoś, *Grabież ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015, p. 74.
- 17 AAN, MWRiOP, Protection of movable monuments from Orthodox churches, ref. no. 7054, p. 285.
- 18 AAN, MWRiOP, Questionnaire, ref. no. 7054, p. 317.
- 19 Ibid., pp. 317-318.
- 20 AAN, MWRiOP, Organization of the commission for OPL, ref. no. 7054, p. 284.
- 21 AAN, MWRiOP, Notes to the Regulation of the Council of Ministers of January 1939, ref. no. 7054, p. 248.
- 22 AAN, List of archives and institutions containing archives whose staff should be recommended in the case of war to organize their own OPL on site. To the extent possible, based on 28 February 1939, ref. no. 7054, pp. 278-279.
- 23 Act of 11 April 1919 on war benefits in kind, Polish Journal of Laws of 1919, No. 32, item 264.
- 24 Act of 30 March 1939 on the universal obligation to provide benefits in kind, Journal of Laws of 1939, No. 30, item 200.
- 25 AAN, MWiOP, Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment and the Minister of Internal Affairs issued in agreement with the Minister of Military Affairs on the determination of archives, libraries, museums and scientific and artistic collections, as well as objects of art and culture, not subject to the universal obligation of benefits in kind, ref. no. 7054, p. 315.
- 26 AAN, List of museums, libraries, scientific and artistic collections in the territory of the Volyn Voivodship which could not – pursuant to Article 6, item 2 of the Regulation of the President of the Republic of Poland of 26 August 1927 on military benefits in kind (Journal of Laws of 1927, No. 79, item 687) and Article 9 of the Regulation of 18 November 1930 laying down implementing rules for the said Regulation of the President of the Republic of Poland – be the subject of war benefits, ref. no. 7054, pp. 3-6.

- 27 AAN, MWRiOP, Zabezpieczenie zabytków w czasie wojny, Kraków, 3 czerwca 1939 r., sygn. 7054, s. 291-292.
- 28 J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984, s. 334.
- 29 Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa, Dz.U. z 1939 r. Nr 29, poz. 196 i 197.
- 30 AAN, MWRiOP, Wykaz zabytków, sygn. 7054, s. 329.
- 31 AAN, MWRiOP, Odpowiedź na pismo dotyczące wykazu zabytków, sygn. 7054, s. 330.
- 32 Tamże, s. 331.
- 33 AAN, MWRiOP, Notatka z dnia 19 czerwca 1939 r., sygn. 7054, s. 327-328.
- 34 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Zakamycze 2001, s. 407.
- 35 Tamże.
- 36 AAN, MWRiOP, Notatka dla K.H., sygn. 7054, s. 338.
- 37 AAN, MWRiOP, Rozporządzenie Głównego Komisarza Cywilnego o organizacji ochrony zabytków na obszarze operacyjnym, sygn. 7054, s. 321.
- 38 AAN, MWRiOP, Tezy. Ogólne wskazówki dla konserwatorów w związku z przygotowaniem organizacji ochrony zabytków na wypadek działań wojennych, sygn. 7054, s. 326.
- 39 AAN, MWRiOP, Instrukcja o postępowaniu z aktami w razie konieczności natychmiastowej ewakuacji skutkiem następstw działań wojennych, sygn. 7054, s. 333.
- 40 J.E. Dutkiewicz, *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „Ochrona Zabytków” 1964, nr 2, s. 6.
- 41 J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965, s. 22.
- 27 AAN, MWRiOP, Protection of historical monuments during the war, Krakow, 3 June 1939, ref. no. 7054, pp. 291-292.
- 28 J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984, p. 334.
- 29 Act of 30 March 1939 on the evacuation of offices, people and property from endangered areas of the State, Journal of Laws of 1939, No. 29, item 196 and 197.
- 30 AAN, MWRiOP, List of monuments, ref. no. 7054, p. 329.
- 31 AAN, MWRiOP, Reply to the letter concerning the list of monuments, ref. no. 7054, p. 330.
- 32 Ibid., p. 331.
- 33 AAN, MWRiOP, Note of 19 June 1939, ref. no. 7054, pp. 327-328.
- 34 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Vol. 1, Zakamycze 2001, p. 407.
- 35 Ibid.
- 36 AAN, MWRiOP, Note for K.H., ref. no. 7054, p. 338.
- 37 AAN, MWRiOP, Ordinance of the Chief Civil Commissioner on the organization of the protection of historical monuments in the operational area, ref. no. 7054, p. 321.
- 38 AAN, MWRiOP, Thesis. General guidelines for monument protection officers in connection with the preparation of the organization of the protection of historical monuments in the event of warfare, ref. no. 7054, p. 326.
- 39 AAN, MWRiOP, Instructions on how to handle files in the event of immediate evacuation as a result of the consequences of warfare, ref. no. 7054, p. 333.
- 40 J.E. Dutkiewicz, *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „Ochrona Zabytków” 1964, No. 2, p. 6.
- 41 J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965, p. 22.

Bibliografia / Bibliography

Źródła archiwalne

- AAN, MWRiOP, Protokół zjazdu Rady Konserwatorskiej przy Ministerstwie Sztuki i Kultury w Warszawie, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Odpis pisma z dnia 5 grudnia 1923 r., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Pismo z 6 grudnia 1932 r., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych (tezy do referatu), sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Pismo z dnia 27 kwietnia 1939 r., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Sprawa zabezpieczenia arrasów jagiellońskich, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Odpis I, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Zabezpieczenie ruchomych zabytków cerkiewnych, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Kwestionariusz, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Organizacja komisji dla spraw OPL, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Uwagi do rozporządzenia Rady Ministrów ze stycznia 1939 r., sygn. 7054.

Archival sources

- AAN, MWRiOP, Minutes of the convention of the Monument Protection Council at the Ministry of Art and Culture in Warsaw, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Copy of the letter of 5 December 1923, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Letter of 6 December 1932, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Protection of museum collections in the event of warfare (theses to the paper), ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Letter of 27 April 1939, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, The case of securing the Jagiellonian tapestries, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Copy I, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Protection of movable monuments from Orthodox churches, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Questionnaire, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Organization of the commission for OPL, ref. no. 7054.

- AAN, Spis archiwów oraz instytucji zawierających archiwalia, których personel na wypadek wojny powinien być reklamowany dla zorganizowania na miejscu własnej OPL. Chociażby w tych rozmiarach, w jakich będzie można to uczynić z dn. 28 lutego 1939 r., sygn. 7054.
- AAN, MWiOP, Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministra Spraw Wewnętrznych wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych o określeniu archiwów, bibliotek, muzeów i zbiorów naukowych i artystycznych oraz przedmiotów sztuki i kultury, nie podlegające powszechnemu obowiązkowi świadczeń rzeczowych, sygn. 7054.
- AAN, MWiOP, Wykaz muzeów, bibliotek, zbiorów naukowych i artystycznych na terenie Województwa Wołyńskiego nie mogących, na zasadzie art. 6, poz. 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 sierpnia 1927 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych (Dz.U. z 1927 r. Nr 79, p. 687) oraz art. 9 rozporządzenia z dnia 18 listopada 1930 r. zawierającego przepisy wykonawcze do wspomnianego rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej – być przedmiotem świadczeń wojennych, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Zabezpieczenie zabytków w czasie wojny, Kraków, 3 czerwca 1939 r., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Wykaz zabytków, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Odpowiedź na pismo dotyczące wykazu zabytków, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Notatka z dnia 19 czerwca 1939 r., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Notatka dla K.H., sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Rozporządzenie Głównego Komisarza Cywilnego o organizacji ochrony zabytków na obszarze operacyjnym, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Tezy. Ogólne wskazówki dla konserwatorów w związku z przygotowaniem organizacji ochrony zabytków na wypadek działań wojennych, sygn. 7054.
- AAN, MWRiOP, Instrukcja o postępowaniu z aktami w razie konieczności natychmiastowej ewakuacji skutkiem następstw działań wojennych, sygn. 7054.
- Dokumenty i akty prawne**
- Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36).
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 1919 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych (Dz. Pr. P.P. z 1919 r. Nr 32, poz. 264).
- Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych (Dz.U. z 1939 r. Nr 30, poz. 200).
- Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa (Dz.U. z 1939 r. Nr 29, poz. 196 i 197).
- AAN, MWRiOP, Notes to the Regulation of the Council of Ministers of January 1939, ref. no. 7054.
- AAN, List of archives and institutions containing archives whose staff should be recommended in the case of war to organize their own on site OPL. To the extent possible as of 28 February 1939, ref. no. 7054.
- AAN, MWiOP, Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment and the Minister of Internal Affairs issued in agreement with the Minister of Military Affairs on the determination of archives, libraries, museums and scientific and artistic collections, as well as objects of art and culture, not subject to the universal obligation of benefits in kind, ref. no. 7054.
- AAN, List of museums, libraries, scientific and artistic collections in the territory of the Volyn Voivodship which could not, pursuant to Article 6, item 2 of the Regulation of the President of the Republic of Poland of 26 August 1927 on military benefits in kind (Journal of Laws of 1927 No. 79, item 687) and Article 9 of the Regulation of 18 November 1930 laying down implementing rules for the said Regulation of the President of the Republic of Poland – be the subject of war benefits, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Protection of historical monuments during the war, Krakow, 3 June 1939, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, List of monuments, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Reply to the letter concerning the list of monuments, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Note of 19 June 1939, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Note for K.H., ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Ordinance of the Chief Civil Commissioner on the organization of the protection of historical monuments in the operational area, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Thesis. General guidelines for monument protection officers in connection with the preparation of the organization of the protection of historical monuments in the event of warfare, ref. no. 7054.
- AAN, MWRiOP, Instructions on how to handle files in the event of immediate evacuation as a result of the consequences of warfare, ref. no. 7054.
- Documents and legal acts**
- Decree of the Regency Council on the Protection of Art and Culture Monuments (Journal of Laws of 1918, No. 16, item 36).
- Act of 11 April 1919 on war benefits in kind (Polish Journal of Laws of 1919, No. 32, item 264).
- Act of 30 March 1939 on the universal obligation to provide benefits in kind (Journal of Laws of 1939, No. 30, item 200).

- Dekret z dnia 3 stycznia 1919 r. o zatwierdzeniu projektów pomników ze stanowiska artystycznego (Dz. Pr. P.P. z 1919 r. Nr 5, poz. 93) i uzupełniające go Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli (Dz.U. z 1928 r. Nr 23, poz. 202, art. 340).
- Rozporządzenie Ministrów Skarbu oraz Przemysłu i Handlu z dnia 4 listopada 1919 r. o taryfie celnej (Dz.U. z 1919 r. Nr 95, poz. 510).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. o Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki (MP z 1930 r. Nr 46, poz. 74).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (Dz.U. z 1928 r. Nr 76, poz. 675).
- Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych z dnia 17 kwietnia 1930 roku wydane w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w przedmiocie utworzenia Specjalnych Komisji i Państwowych Komitetów do spraw odnowienia Zamku Królewskiego wraz z Łazienkami Król. w Warszawie oraz Zamku Królewskiego na Wawelu (MP z 1930 r. Nr 101, poz. 148).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 września 1932 r. o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych będących własnością Państwa (Dz.U. z 1932 r. Nr 89, poz. 750).
- Okólnik nr 113 Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 października 1936 r. o ochronie charakteru miast i dzielnic staromiejskich.
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 13 lutego 1935 r. o Państwowej Radzie Muzealnej.
- Act of 30 March 1939 on the evacuation of offices, people and property from endangered areas of the State (Journal of Laws of 1939, No. 29, item 196 and 197).
- Decree of 3 January 1919 on the approval of designs of monuments from the artistic position (Polish Journal of Laws of 1919, No. 5, item 93) and the supplementing Regulation of the President of the Republic of Poland of 16 February 1928 on Construction Law and the Development of Housing Estates (Journal of Laws of 1928, No. 23, item 202, Article 340).
- Regulation of the Ministers of the Treasury and Industry and Trade of 4 November 1919 on the customs tariff (Journal of Laws of 1919, No. 95, item 510).
- Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928 on the guardianship of monuments (Journal of Laws of 1928, No. 29, item 265).
- Regulation of the Council of Ministers of 7 February 1930 on the Directorate of State Collections of Art (MP of 1930, No. 46, item 74).
- Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment of 17 July 1928 on keeping a register of historic monuments (Journal of Laws of 1928, No. 76, item 675).
- Regulation of the Minister of Public Works of 17 April 1930, issued in agreement with the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment, on the creation of Special Commissions and State Committees for the renewal of the Royal Castle and Łazienki Królewskie in Warsaw and the Royal Castle at Wawel (MP of 1930, No. 101, item 148).
- Regulation of the Council of Ministers of 23 September 1932 on the manner of protection of historical objects owned by the State (Journal of Laws of 1932, No. 89, item 750).
- Circular No. 113 of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment of 24 October 1936 on the protection of the character of towns and old town districts.
- Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment of 13 February 1935 on the State Museum Council.

Literatura / Literature

- Buszko J., *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1984.
- Dutkiewicz J.E., *Dwadzieścia lat ochrony zabytków w Polsce Ludowej*, „Ochrona Zabytków” 1964, nr 2.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Zakamycze 2001.
- Pruszyński J., *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestolecu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2.
- Watłoś S., *Grabież ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015.
- Zachwatowicz J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965.